BULGARO-HUNGARICA

6

ЯНОШ МАКАИ

БЪЛГАРСКИЯТ МОДЕЛ

BULGARO-HUNGARICA

I
Роберт Херман: Лайош Кошут

II
"Прекрасният повод"

III
Барток днес

IV
"Прекрасният повод" II

V
От Никопол до Виена
1396-1683

VI
Янош Макаи: Българският модел

УНГАРСКИ
КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ
СОФИЯ

BULGARO-HUNGARICA

I
Роберт Херман: Лайош Кошут

II
"Прекрасният повод"

III
Барток днес

IV
"Прекрасният повод" II

V
От Никопол до Виена
1396-1683

VI
Янош Макаи: Българският модел

УНГАРСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ СОФИЯ

Янош Макаи

БЪЛГАРСКИЯТ МОДЕЛ

Превод Лиляна Лесничкова

ИК *Огледало*

Книгата е издадена
с подкрепата на
Унгарския културен институт – София

На първа корица: Пленяването на Дюла, илюстрация от „Илюстрована хроника“, XIV в.
На четвърта корица: накит за женска плитка от Анарч, IX-X в.

© Янош Макаи, автор, 2008
© Дьордь Арато, предговор, 2008
© Лиляна Лесничкова, превод, 2008
Пламен Анакиев, редактор
© ИК “Огледало”, 2008
ISBN 978-954-8041-37-9

Янош Макаи

БЪЛГАРСКИЯТ МОДЕЛ

Българският модел на унгарското завоюване на родината

Дунавски българи и славянобългари в Карпатския басейн

ИК ***Огледало***
София, 2008

Издателството не споделя всички схващания на д-р Янош Макаи, но с удоволствие публикува неговата студия, очертаваща континуитета на българското присъствие в земите на Средна и Източна Европа по време на Ранното средновековие.

ПРЕДГОВОР

„Когато веднъж поставих за цел на своята дейност да определя образа и значението на маджарската култура във времето, когато маджарите са завзели сегашното им отечество, трябваше да дойда в България, защото като основа за тази работа служи материалът, който се отнася към основателите на българската държава – прабългарите."

Проф. Геза Фехер, 1939 г.

Когато започнахме поредицата от книги BULGARO-HUNGARICA, издавана със съдействието на Унгарския културен институт в София, си поставихме за цел да предложим на българските читатели произведения, осветляващи важни периоди и събития от богатото минало на унгарско-българските отношения. В историята и на двата народа особено важна роля играят заселването и основаването на държавите им, последвали източноевропейските им странствания; процес, който поне за половин хилядолетие е определял съдбата на Централна и Югоизточна Европа. Настоящият ни том разглежда именно този кръг от проблеми, към които и днес общественият интерес и в двете страни е много голям.

Както унгарската, така и българската историография традиционно третират като важен въпрос българо-унгарските връзки от VII-X в.; обратната проекция на възникналите по-късно държавни, народностни, национални структури обаче и в двете страни сякаш и до днес възпрепятства разкриването на сложната система на взаимовръзки през тази епоха. Честването през 1996 г. на 1100-годишнината от завладяването на унгарските земи, както и възникналата след него и свързана с това събитие внушителна по обем специализирана литература, посветена на все повече частични проблеми, отправят въпроси към онази монолитна конструкция, в която историографията от втората половина на XX в. изобразява заселването на унгарския народ в Карпатския басейн, и – вследствие на значителните археологи-

чески находки – вероятно и от българска страна би могло да се очаква известна преоценка на акцентите в българската история от VII-IX в.

Професор Геза Фехер спокойно може да бъде наречен създател на прабългаристиката; българската диктатура от 1944-1990 г. безуспешно се опитваше да заличи неговата дейност от историята на науката[1]. Смятаме, че българските читатели ще посрещнат с интерес настоящия труд на Янош Макаи, учения, който след половин столетие с най-голяма категоричност се връща към хипотезата на Фехер, преосмисляйки и доразвивайкия я в светлината на новите резултати. Тази полемична творба съзнателно подтиква към дискусия; същевременно представя една позиция както във връзка с безброй частични въпроси, така и във връзка с българо-унгарските отношения през VII-X в. като цяло. Становището на Макаи в много отношения е по-близко до позицията на българската, отколкото до тази на унгарската историография.

Дьордь Арато
директор на Унгарския културен институт

[1] Посмъртно признание на заслугите му представлява гласуването, с което тази година българската общественост избра за символ на България „Мадарския конник". Този уникален културно-исторически паметник, чиято първа научна разработка Геза Фехер публикува през 1928 г., едва в резултат на това се превърна в широко използвана национална емблема на България.

ВЪВЕДЕНИЕ

За изследователите на съдбата на унгарския народ и нация вероятно ще представлява интерес необичайното разрешаване на българско-унгарските въпроси*. Дори и да изглежда наивно „противопоставянето, без необходимия научен арсенал, на такъв изтъкнат авторитет в областта на унгарското завоюване на родината и основаването на държавата, какъвто е [например] Дьордь Дьорфи". Особено днес, когато става все по-ясно, че „т.нар. „марксистка" историография съзнателно е пренебрегвала „външните" фактори, защото не можели да се впишат в поредицата от класови борби."[1] Неотдавна в един от всекидневниците бяха публикувани бележки относно мнението на някакъв историк, изразено в едно от изданията на Българския културен институт: ревностният историк пише няколко реда за общото минало на унгарци и българи, но да си призная, прочетох написаното със скептицизъм. Защото какво всъщност се случва според него в 375 г. след Христа?

Хуните, тръгвайки от Централна Азия, през 375 г. разбили племенния съюз на народностните групи в причерноморските степи и така предизвикали Великото преселение на народите. Приблизително по същото време прабългарите потеглили от изток на запад. През VII–VIII в. бил изготвен Именникът на българските князе, в началото на който са посочени хунският вожд Атила (Авитохол) и неговият син Ирник като основатели на управлявалата до 753 г. българска династия Дуло, известна в унгарската история под името Gyula [Дюла]**. Според унгарските хроники кралете от Арпадовата династия също произхождат от

*Приятелят ми Дьордь Арато ме подтикна да напиша тази студия и си давам сметка, че почти всеки ред от нея би се възприел като светотатство, ако в научните среди започнат да се занимават по-смело с поставените въпроси.

[1] *Herczeg Géza*. A magam mentsége. Magyar szemle 15: 1–2, 2006, 183.

** Поради наличието на несъответствия в начина на изписване, респ. предаване на унгарските лични и географски имена в латиноезичните извори, в превода им на български (вж. *Ил. Илиев*. Латински извори за българската история, т. V,

Атила (Етеле). Това може да се обясни с ранните контакти между прабългари и маджари, за които може да се говори със сигурност едва към V в. От значение е и неразгаданата до ден-днешен загадка Атила. <...> Прикриват ли се тези моменти от нашата история?“[2] Дали сред широките обществени слоеве ще се разпространи и насади заблудата, че маджарите и хуните са родственици, дори братя?[3] Навремето преувеличенията бяха наричани хариади по името на Янош Хари. Днес преднамерените подвеждания относно старата ни история водят името си от д-р Кисели – киселиади.

В кратката публикация на всекидневника се съдържат основателни питания и неочаквани предложения, както и лаконичен отговор на последния въпрос: да се надяваме, че моменти от нашата история няма да останат прикрити.

1996) и в текста на Янош Макаи, както и поради липсата на единен принцип, който можем да следваме при предаването на унгарските имена на български език, в настоящия превод имената обикновено се дават на латиница във варианта, в който се срещат при автора Я. Макаи, а после в квадратни скоби [ ] се изписват на кирилица по фонетичната транскрипция. За по-голяма яснота и удобство при идентификацията е приложен именен показалец, където са посочени различни варианти на прочит на дадено име (бел. прев., Л. Л.).

[2] *Végh Alpár Sándor*. Köznapló. Magyar Nemzet, 2006. március 4., 31.

[3] Публикуваната в един от седмичниците статия със заглавие „Източната връзка“ внушава следното: в Китай и Монголия никой не подлага на съмнение хунско-унгарското родство („Демократа“, 11 май 2006, 28–30). С радост прочетох онези редове на един от привържениците на шумерско-унгарската родствена връзка, които са може би първият знак на един обрат: уйгуристите правят всичко, „за да посибирчат паметта на най-големия ни национален поет – Шандор Петьофи. Под път и над път се появяват преследващи сензация статии, според които гробът на Петьофи е открит в Сибир: *Ендре Коложвари-Грандпиер*. Как може да бъде спасена унгарската нация, 17.; „Мадяр вилаг“, 21. 09. 2006, 15. Няма съмнение, че днес основният разрушител на националното съзнание е д-р Кисели, унгарският пропагандатор на някогашния план „Давидов“.

ОТНОВО ЗА ДОВЕРИЕТО КЪМ АНОНИМ

Навсякъде продължава да се води безкрайна – и напълно излишна – полемика относно достоверността на хрониката на Аноним. Янош Хармата пише следното за важните изследвания на Ищван Капитанфи: „И от гледна точка на историята за завоюването на родината е важно твърдението, че някои съществени места в даденото от Аноним описание на политическата ситуация в Източна Унгария могат да се смятат за исторически достоверни, така че е малко вероятно да е измислица съществуването на български княжества, заварени по тези земи от завоюващите родината си унгарци.“[4]

Според другото схващане данните на Аноним, отнасящи се до българите (най-вече до борбите на Арпад срещу тях), са части от приказка: благодарение на Аноним името Alpár [Алпар] „влиза със златни букви в историята на унгарската нация. <...> В описанието на прочутата алпарска битка Аноним споменава не само за съществуването на крепостта Алпар по време на унгарското завоюване на родината, но и за нейното ключово значение. Това събитие, без да поражда особени съмнения, присъства до съвсем скоро в историята, свързана с епохата на унгарското завоюване на родината, дори и с предходния български период, а за художествената литература да не говорим. В най-новата военна история за завоюването на родината битката при Алпар се отбелязва все още като факт, а обобщеното представяне на историята на българското господство през IX в. свидетелства за незначителното критично чувство на автора, който се застъпва за историчността на „Salanus dux“, смятан за васален княз на бъл-

[4] Harmatta János in: Kapitánffy 2003, 8. Във връзка с Дюла Моравчик вж. Хармата 1994; Крищо 1986, 14: за господството на българите в Среднодунавската низина и Трансилвания в края на IX и през X в. Според едното становище българското владичество в Трансилвания било ликвидирано още от завоюващите родината си маджари, а според другото – в Южна Трансилвания чак до времето на крал Ищван била запазена малка държавна формация на българите начело с Кеан, т.е. каган. Срв.: *Kristó Gyula*. Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században. Acta Universitatis Szegediensis, Dissertationes Slavicae, Supplementum, Szeged, 1983, 27–37.

гарския кан.[5] Дьордь Дьорфи обаче в редица свои разработки разкрива и анализира „историографския подход на Аноним“[6]. За разглеждания случай Дьорфи отдавна подлага на съмнение съществуването на вожда Salan [Салан] по време на завоюването на родината и убедително разяснява как и от какво хронистът е създал това име и тази личност. Salan – по изключение – не произлизал от топоним[7], а от името на рода Kulan [Кулан] (според Аноним Chalan), който владее и Алпар. По-късно подробно показва, че „българският вожд“ Кеан (*Keanus ...dux de Bulgaria*), когото Аноним нарича „праотец“ (*preavus*) на Салан, не е някой друг, а един от споменатите в Унгарската илюстрирана хроника братя Kulan–Kean [Кулан–Кеан] от времето на княз Геза. Един унгарски Кеан, когото Аноним смесва или обърква с друг Кеан от хрониките, с българския кан.“ [8]

Както става ясно, докато търсят историческия фон на *недостоверните сведения* на Аноним (когато, разбира се, не могат да отрекат, че *завоюващите родината си маджари е трябвало да завземат от българите южната половина от околностите на Тиса*[9]), тъкмо **Дьорфи и Бона смесват** данните от хрониките и от историческите извори и преместват съществуващата по време на завладяването на родината алпарска крепост от Ти-

[5] Szabolcs de Vajay. Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte, 826–933. Mainz, 1968, бел. 27, 92 и 59; Бона 1982 след с. 102, където има и други препратки към изследванията на Арпад Надь.

[6] Тук е мястото да добавим: лека-полека бъдещето ще разкрие и историографския подход на Дьордь Дьорфи: безкрайно и неизчерпаемо множество от зашеметяващи, лишени от историческо чувство хипотези, съчетани с огромно фактологично знание.

[7] Не по изключение, тъй като има половин дузина важни имена, които не съответстват на правилото в унгарската историческа граматика за *образуване на лично име от топоним*: *Zombor ~ Zobor*, хълмът Свети Мартин *(mons Sancti Martini)*, хълмът *Гелерт*, *Bors*. Вж. Макаи 2003, 57–63.

[8] Бона 1982, 102, в бележките с препратки към споменатите изследвания на Дьордь Дьорфи за Кеан. Бона (1998: 14) употребява още по-силни думи: *съществуващата през IX в. крепост Алпар (Castrum Olpar) на Салан е драстично заличена* от историята на маджарското завладяване на родината. Е, на методите на Дьорфи и Бона – надявам се – това не се е удало.

[9] Бона 1982, 104.

тел в днешен Алпар.[10] Отговорността за това се прехвърля не толкова върху приказнотворческите способности на Аноним, колкото върху въображението на унгарския народ: „през XI–XII в. селячеството на унгарската държава е смятало, че запазените в близост до техните села добре разпознаваеми, изоставени стари крепости са творение на *врага, пребивавал по тези земи непосредствено преди* заселването на маджарите. <...> По същия начин населението от района на Тител приписва на българите изграждането на землените крепости в Тител и Можор (Možorin-Feudvar) през бронзовата епоха, <...> тоест твърдението, че Алпар и Тител са били български крепости, не е „откритие“ на Аноним, а е логичен продукт на народното въображение. Авторът само го е заимствал и поразкрасил. Когато обаче той е живял и писал своята хроника, в [северната част на] Алпар се издигала не землената крепост от бронзовата епоха, а възстановената през XII в. и изградена върху повдигнати насипи нова „castrum Olpar“ – крепостта на рода Chalan– Calan [Халан-Ка-

[10] Макаи 1996, 41–61. Осъдителните мнения за историческите интерпретации на Ищван Бона присъстват по специфичен начин в публикациите на неговите възпитаници, но едва след смъртта на учителя (преди това явно не са се осмелявали да напишат подобни неща): *твърдението на Бона противоречи на историческите извори; хипотезата на Бона е лишена от всякаква основа; не по-сполучливо е тълкуването на Бона; реалното съдържание на изявлението на Бона не се основава на писмени източници; нагласата на Бона по отношение на аварите е пристрастно преувеличение* (дословни цитати от Szőke Béla Miklós. Az avar-frank háborúk kezdete. Zalai Múzeum 14, 2005, 234–240). Ако към тях добавим определенията на друг възпитаник, Чанад Балинт, за методите на Бона (*подход, който не позволява да се правят исторически съпоставки и може да бъде оспорен; недопустима смесица от исторически елементи; установяване на абсолютно безпочвени връзки; неаргументиран, методологически неиздържан, недопустим; непрекъснати колебания в датировката; предконцепции; заобикаляне на проблема; историческата интерпретация е необоснована; несъобразяване с определени фактори; вътрешно противоречива теория, която и методологически, и по отношение на историческите си основи може да бъде атакувана по много пунктове* (дословни цитати от ArchÉrt 129, 2004, 40–57), с основание възниква въпросът какви ли ги е сътворил Бона за аварската епоха. Останало ли е нещо от неговите исторически писания за идните поколения? Ако е вярно всичко това, което днес твърдят възпитаниците му, защо не са имали смелост да го напишат по-рано? По този въпрос вж. още Шомоди 2005. В студията си в защита на Ищван Бона със сигурност не е напипал същността на един въпрос: за научната дейност на блестящия автор не може да се съди само по един-единствен частичен въпрос – средноаварската епоха. Имало е например и IX в.

лан]. Но народното поверие е свързвало неразривно произхода на крепостта със своите предшественици, с „крепостта на българите“; в новото строителство едва ли са виждали нещо друго освен „възстановяването“ на българската крепост. Останалото е измислица на хронографа. Решителната битка естествено е трябвало да бъде проведена в близост до важната крепост на българите, в простиращата се на север от нея пясъчна равнина. [Аноним] открива в името на господаря на крепостта Calan и вражеския вожд – с малка модификация на името.“ [11]

Преди време писах, че нито едно твърдение в преданието на Бона за крепостта не съответства на фактите. Цялата му красноречива композиция търпи провал главно поради обстоятелството, че знаменитата битка се води не в горния Алпар (на Тиса), а в долния (при Дунав). Всички изводи на Бона и Дьорфи се градят на погрешната теза, че действието се разиграва в Алпар на Тиса.[12]

На други места Бона добавя: „плод на несъстоятелна историческа фантазия е твърдението, че през X в. Южна Трансилвания, която се простира през високите 2500 м Южни Карпати чак до Марош, е била част от българския каганат. Добре познати са извършените в района на Олт погребения с коне на погранични маджарски воини конници от Чикжьогъод (Csíkzsögöd), Кездивашархей (Kézdivásárhely), Шепшисентдьорд (Sepsiszentgyörgy), Ерестевен (Keresztevény) и Кьопец (Kőpec), които били изтеглени на предна линия за борба с българите, но след 933 г., когато устоите на великата българска държава се разклатили, те повече не били нужни. Българите също напуснали издигнатите срещу маджарите (и печенезите) укрепления в Южните Карпати (Slon-Prahova)“.[13]

И така, между пораженето на аварите, завоюването на родината от Арпадовите унгарци и военните походи на Свети Ищван в Трансилвания били изминали близо 200 години. Възниква въпросът дали през този период и особено известно време след като народът на Арпад завоювал родината си (според Бона поне до 933 г.)[14], е имало някога българско господство в източните части на Карпатския басейн и в Среднодунавската низина (Alföld), или не е имало? Сравняването на научни мнения няма да ни отведе далеч. Важното в случая е дали *при Арпад* се е стигнало до няколко битки между *маджари и българи* за владеене на Карпатския басейн? Трябвало ли е Карпатският басейн да бъде **завоюван** по време на унгарското **завоюване** на родината? Според мен отговорът е „Да“. Иначе нямаше да има **завоюване**.

[11] Бона 1982, 105.

[12] Макаи 1996, 41–61. Както тук показах, Дьордь Дьорфи по недопустим начин борави с кралските – не какви да са – извори, с които разполага. През последните четири-пет години от живота си нито Дьорфи, нито Бона взеха отношение по въпроса за заблудите си около Алпар, които сериозно засягат творческото им дело. Предполагам, че те омаловажаваха не самия въпрос, а собствената ми личност. Независимо от това обаче Алпар, за когото става дума, е все пак Алпар на Дунав!

[13] Бона 2001, 78. Разбира се, и при случая с Бона четирите десетилетия между 896 и 933 г. са били достатъчно време за битки между Арпадовите унгарци и дунавските българи. Защо обаче българският каганат е трябвало да се защитава в Южните Карпати от печенезите, които ги нападали откъм Буджак (Южна Бесарабия) през долното течение на р. Дунав, остава тайната на Бона. Изброените погребения с коне в района на Горни Олт от времето на Арпад са на конници, които са бранели не от юг, а от изток; не от българите, а от печенезите. Срв.: Макаи 2002, 15–16; Бона 2001: картата на с. 75 ясно показва защитата откъм изток: в долините на реките Олт и Жил няма ни една находка (стражеви пост срещу българите) от маджарите на Арпад. За напускането на Slon-Prahova Бона не споменава нищо повече. За охраната на трансилванските златни мини по времето на аварите вж. Макаи 2003а, 9.

[14] Според Бона (1982: 102) „след средата на IX в. българското господство наистина се разпростира до част от околностите на Тиса“. Следователно те били покорени не от Крум и/или Омуртаг, а някога по времето на цар Борис I. Специфична за Бона историческа реконструкция: безпочвено предположение, неотговарящо на изворите. Дори бих казал исторически алабализъм.

ИМЕТО ПЕЩА И КОРЕНИТЕ МУ

Привидно би ни помогнал интересният факт, във връзка с който *всеки съвременен историк по изключение и противно на очакванията се доверява на смятания иначе за изключително неблагонадежден текстописец Аноним*, който отбелязва следното за появата на Pest [Пеща]: „Като чули за благочестието му [на княз Такшон], много гости от най-различни народи се стекли при него. Така от земята Булар пристигнали някакви благородни господа, на име Billa [Била] и Baks [Бакш] с многобройна мохамеданска свита. Вождът ги дарил със земи в различни краища на страната, а освен това им предоставил за вечни времена и една крепост, наречена Pest. Била и брат му Бакш, от чието потомство произхожда Etej [Етей], като се посъветвали, решили да наредят на две части от народа, който водили със себе си, да служат в споменатата крепост, а третата част оставили за своите потомци."[15]

Следват по-дълга извадка и цитат от анализа на Дьордь Дьорфи. Нека читателят сам прецени какво е разбрал от написаното и доколко може да го приеме за вярно.

Дьорфи привежда много данни, които биха могли да потвърдят както волжко- (източно-) българското потекло на заселниците, така и ислямската, т.е. мохамеданската им същина, а също и различния произход на ранното мохамеданство в Унгария (напр. шиитски хорезмийци = кабарски халиси, респ. алани = магрибити). И все пак Дьорфи смята, че Аноним [естествено] е преплел тук различни традиции и твърденията му не са нищо друго освен безпочвени догадки, които се основават (вероятно)

[15] Anonymus, cap. 57: et audita pietate ipsius [Thocsun] multi hospites confluebant ad eum ex diversis nationibus. Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuerunt Billa et Bocsu, quibus dux [Thocsun] per diversa loca Hungarorum condonavit terras et insuper castrum, quod dicitur Pest, in perpetuum concessit. SHR I:114–115, както и Аноним 1999, 48–49. В съответствие с двата коментара (SHR I:114–115, респ. Аноним 1999, бел. 347–348 на с. 70) наистина няма никаква причина да се съмняваме, че пришълците са от Волжка България. Ако изобщо някой вярва на Аноним.

на това, че остатъците от хорезмийски и алански мохамедани се претопили към края на XII в., когато пристигнали нови мохамедански заселници от Волжка България. Така се разпространява срещащата се при Аноним заблуда. Що се отнася до Пеща, продължава Дьорфи, Аноним все пак отбелязва съществувала традиция, доколкото Taksony [Такшон] заселил в Пеща мохамедани. Но тези мохамедани не били българи, а хорезмийци, иначе казано бусурмани, чието име идва от мюсюлманската дума *büzürmén*, означаваща преди всичко хорезмийски мохамедани, на унгарски *böszörmények*.[16]

Тук обаче Дьорфи неочаквано преминава от *волжките българи* към славяноезичните *дунавски българи*:

„Името на Пеща обикновено се свързва с живеещите тук ислямски [волжки] българи на Аноним, но това е неоснователно. Топонимът *Pest* води началото си от славянобългарската дума *pešt*. Средновековното немско и френско име на града също означава пещ: *Ofen*, респ. *Paele*. Славянската дума *pešt* обаче се е наложила в унгарския език още през X в. и вероятно по тази причина в средновековна Унгария откриваме селищни названия – съставни думи с компонент *пещ* – навсякъде от Дунава до Трансилвания. Така че топонимът може да бъде както от славянобългарски, така и от унгарски произход.

В случай че български славяни са дали името на мястото, възниква въпросът, дали става дума за наименование отпреди унгарското завоюване на родината, или след него. Възможно е преди 893 г. българите, които доставяли на моравците сол от Трансилвания, да са използвали римската крепост като склад, но това само по себе си не предопределя наименованието „пещ", а и никакви археологически находки не потвърждават предположението, че по времето на Каролингите на това място е имало занаятчийско поселище." Навремето Дюла Ласло писа, че пещта за съдове в Бекашмедер (Békásmegyer) датира отпреди унгарското завоюване на родината, като продължава да функ-

[16] Дьорфи 1997, 74–75. За средновековното българско селище в близост до Буда вж.: *Mályusz Elemér*. Középkori bolgár település Buda közelében. In: Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből, szerk. *Juhász Péter* et al., Budapest, 1981, 273–284. Във вариант на френски език – Studia Slavica 13, 1967, 113–125.

ционира и след 896 г.: „Със сигурност на много места е имало такива действащи пещи, за което свидетелства и самото наименование Пеща."[17]

Що се отнася до славянобългарския произход на името Пеща, през 1942 г. Дюла Ласло разглежда възможността за такова именуване в по-широка перспектива. Позовава се на наблюдението на Лайош Надь, че формата на стеснената порта на крепостта на площад „Ешкю" може да бъде открита в българското строителство в Преслав и Мадара. „Геза Фехер надгражда тази археологическа податка и я свързва със завоеванията и поселищата на Омуртаг. Пеща още през XIII в. е имала значително българско население. След разпадането на аварската империя империята на тюркобългарите и на славянобългарите се е простирала по течението на Дунава чак до Карпатите. Фехер свързва славянобългарските корени на името Пеща с основаването на града от славянобългарите."[18]

Следователно няма нищо сензационно в твърдението, че през IX в. в Унгария пристигнали дунавски българи и останали да живеят там чак до XII–XIII в. Друго обяснение би могло да се даде например за открития в Надмихай (Nagymihály, дн. Михаловце, Словакия, бел. прев., Л. Л.) надгробен камък. Според надписа на кирилица в гроба почива някой си *Пресиан*, погребан през 1059 г., член на знатна българска княжеска фамилия.[19] Не се знае дали е забягнал по политически причини, или не, но името и личността му навеждат на мисълта за присъствие на славяноезични дунавски българи. Като се има предвид, че *Земплен* (Zemplén) е наблизо, съвсем не е изключено Пресиан да е забягнал по политически причини. Какво ще стане, ако предположим, че мъжът е бил късен потомък на командир в някоя погранична българска крепост от IX в. – да речем Земплен или Унг, който е загинал геройски около 896 г. или е капитулирал пред войските на Арпад*? Та Надмихай се намира само на 25–30 км северно от село Земплен, разположено в долината на р. Бодрог, и от земпленската землена крепост. Известно е, че името *Земплен* идва от старобългарски; от старобългарски (или от староунгарски!) е навлязло в старосръбски. Впрочем сродни имена има в Сремска област.[20]

Нямам намерение да възкресявам многократно отхвърляната призрачна версия[21] на Нандор Фетих за гроба на земпленския княз, но откритият в близост до земпленската твърдина гроб не е бил на някакъв си коняр, а на висш военачалник. Според *повечето от унгарските изследователи* самата крепост (ведно с Абауй и Бихар) *датира доста отпреди* 1000 г., а намерените наоколо (във вътрешните територии, в окопите, в по-близко или по-далечно съседство с тях) останки от погребения[22] от времето на унгарското завоюване на родината през X в. са само *terminus ante quem*: *земленатa крепост е била изградена преди полагането им в земята*. Ако тези гробове (включително и гробът в Земплен) са от ранния период на завоюването на родината, то земпленската крепост е трябвало да бъде превзета от войските на Арпад. При всички случаи за чашата от земпленския гроб се пише, че била изработена източно от Карпатите[23], но не е изключено някогашният ѝ стопанин от Арпадовата династия

[17] Ласло 1942, 795.

[18] *Fehér Géza*. A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. Budapest, 1940, 17–19; Ласло 1942, 795–796.

[19] *V. Tkadlčik*. Cyrilský nápis v Michalovcích. Slavia 52, 1983, 113–125. Срв.: A. Avenarius. Byzanz und die Anfänge des ungarischen Mönchtums. Byzantino-Slavica 54:1, 1993, 123.

* Въпросният Пресиан е най-големият син на цар Иван Владислав (1015-1018). Вж. за него у *Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов*. Кой кой е в Средновековна България. С., 1994, 319-320. Предполага се, че намерената надгробна плоча в Михаловице, Източна Словакия, е негова. Вж. *V. Tkadalcik*. Cyrylsky nadpis v Michalovcich. Slawia N 2, 1983, p. 113-123. – Бел. ред.

[20] Мелих 1925–1929, 86–91. Изключено е староунгарското наименование *Земплен* да води началото си от руски, чешки, полски (т.е източно– или западнославянски) и словенски език. .

[21] Фетих за гроба в Земплен.

[22] Бона (1998: 38–39) сравнява Земплен с Абауйвар въз основа на изградения върху насипите каменен зид. Да, но по отношние на Абауйвар и Боршод, ако се съди отчасти по каменното укрепление (отчасти по стратиграфията и керамиката), е повече от логично предположението, че първият период в строителството започва от втората половина на IX в.: Макаи 2002, 38–39, респ. 28–38. За земленските крепости напоследък пише Йожеф Кобай (Kobály József: 9–10-századi földvárak a Kárpátoktól keletre. In: Makkay 2005b, 101–106). Статията на Кобай оборва всички хронологични доводи на Бона.

[23] A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus, szerkesztette Fodor István. Budapest, 1996, 34.

да е завзел земпленската крепост, оказала се несъмнено в непосредствена близост с гроба на един от водачите на завоюващите родината си маджари. Погребението е било извършено приблизително – но само приблизително! – тогава, когато конниците на Арпад завладели земпленската крепост. Или малко по-късно. По-рано – едва ли.

Не може да е чиста случайност и обстоятелството, че при бягството си управителят (*duca*) на крепостта *Ung* [Унг] се отправил към земпленската крепост, но войниците на княза го заловили на един речен бряг и тутакси го обесили.[24] А сетне последователите му го погребали. Наистина не бива да приемаме насериозно легендата за Laborc [Лаборц]. Но смятаме, че **тази история за унгарското завоюване на родината е също толкова елемент от света на легендите и на сътворените от Аноним приказки, колкото достоверни и недостоверни са сведенията за пристигането на Била и Бакш от далечна Волга в Пеща с многолюдна мюсюлманска свита***. В края на краищата *дукът* на Унг не е избягал на три хиляди километра, а само от Унг в съседен Земплен. По този въпрос Янош Мелих пише следното:

Срещащата се при Аноним славянска дума „дук/дука" поради своята старинност не би могла да има италиански произход, а само византийски. Аноним не си е измислил, че ЛАБОРЦ притежава блогородническата титла „дук". Думата „дука" може да идва единствено от езика на славянски народ, който някога е бил под византийска власт, а по-късно е изпитвал влиянието на византийската култура. Това обаче е възможно само ако славяните от времето на завоюването на родината са се заселили от Балканите в междуречието на Дунав и Тиса

[24] Anonymus cap.13: *comes eiusdem castri [castrum Hung] nomine Loborcy, qui in lingua eorum duca vocabatur, fuda lapsus ad castrum Zemlum properebat, quem milites ducis persequentes iuxta quendam fluvium comprehendentes laqueo suspenderunt in eodem loco...* SHR I:51–52.

*Съгласно волжко-българския летописен свод „Джагфар тарихъ" въпросните „Била" и „Бакш" (Балак и Бахта) са вънци на основателя на унгарската самостоятелна държава Арпад и синове на първородния му син Джакън, неизвестен на унгарската историография, но споменат от Ибн Фадлан. През 970 г. „Била" и „Бакш" участват в заговор срещу волжко-българския владетел Мохаммед ибн Ялкау (943–976), заради което заедно с печенежкия вожд на волжко-българска служба Хасан („Heten" – в съчинението на Аноним) са прогонени в „Моджарското царство". Вж. *Б. Иман.* Джагфар тарихы, т. I, С., 2001, с. 101; ЛИБИ, т. V, ч. I. С., 2001, с. 61. – Бел. ред.

*не по-късно от IX в. Ето защо **сведенията на Аноним заслужават безусловно доверие**.* Съвсем друг въпрос е етимологията на името на управителя на крепостта *Loborcy ~ Laborc*.

Знаем, че извън авантюристичната хипотеза за келтския произход на Лаборц (**laboros* 'бъбрещ', 'бучащ') всеки сериозен учен търси в наименованието на реката Лаборц (дн. Лаборец, бел. прев., Л. Л.) някакво съставно тюркобългарско лично име, което през славянобългарски да е навлязло в унгарски (оттам по-късно и в словашки).[25] Точно както Йожеф Кобай тълкува името на реката *Унг/Уж* (и косвено на Унгвар/Ужгород).[26] Топонимът *Zemplén* е заемка от южнославянски и означава 'от земя (т.е. крепост)'.[27] Тъй като в Карпатския басейн землените крепости със славянски имена произлизат от славянобългарски, това се отнася и за южнославянската твърдина Земплен.

Трите независими една от друга податки ясно показват, че топонимите водят началото си изключително и само от времето преди Арпадовото завладяване на родината, когато цялата Среднодунавска низина попаднала под господството на българската канска власт.

Но нека проследим по-нататък текста на Дьорфи за пещенската крепост във връзка с която възниква същият въпрос за произхода на наименованието:

В славянобългарски думата *пещ* е означавала както пекарна, фурна, така и варница, жижница. Но като топоним се употребява по-скоро във второто значение, защото пещите за печене на вар не са широко разпространени, заемат по-голяма площ и са предназначени за подпомагане на по-крупното строителство, докато пещта за печене на хляб е присъствала във всеки дом от времето на Арпад, т.е. не е била толкова подходяща да служи като ориентир. Ако обаче селището носи името на варницата, можем да мислим най-вече за будимската част, тъй като разположената от страната на Буда местност Табан е заобиколена от три хълма – Вархед (Várhegy 'Крепостен хълм'), Напхед (Nap-hegy 'хълм

[25] Мелих 1925–1929, 18–19, 22, 62, 152, 154, 272: имената от типа Лаборц възникват в резултат на съжителството между славяни и тюркобългари в посочените места, например при крепостта *Харам.*; Киш 1988, II: 5, с изобилие от последващи препратки.

[26] Вж. по-долу, бел. 247–248.

[27] Мелих 1925–1929, s.v. – Киш 1988, II: 804.

на Слънцето') и хълма Гелерт (Kis-Gellérthegy), в които се среща сладководен варовик, изключително подходящ за печене на вар. При това необходимите за печенето дърва можели да се намерят по-близо до будимския бряг, отколкото до пещенския. От друга страна, отдавна е известно, че при защитата на разположеното в подножието на хълма Гелерт келтско укрепено селище (*oppidum)* в Табан са работели пещи за изпичане на съдове от най-късната латенска епоха, та дори и през първите десетилетия на ранноримската.[28] [Разбира се, пещите за изпичане на съдове не са за печене на вар.]

Представените гледни точки са определено в подкрепа на будимската страна, но не изключват възможността пещите (за изпичане на съдове?, за печене на вар?, за печене на хляб?) от следримско време, послужили за основа на наименованието, да са се намирали от страната на Пеща, където се осъществявало по-мащабно строителство, отколкото на будимския бряг, където и античните развалини са предлагали варовичен материал за изпичане и където – на ъгъла на булевард „Шорокшари" и улица „Дандар" – и в ново време се е пекла вар. [Огромното количество дърва обаче навярно е било доставяно отдругаде или е бил използван сплавен дървен материал (плавей).]

Ако се съди по наименованията и поселищните връзки, изглежда, че първостепенно значение е имала по-скоро пещенската страна. Споменатият в средата на XI в. пещенски остров вероятно се е отнасял за намиращата се на левия бряг Пеща, където по това време е имало храм, докато в разположената от дясната страна на р. Дунав Пеща [все още] не е имало черква. Да не говорим, че когато се споменава за пещенската крепост от XII в., в редица грамоти от времето преди татарското нашествие, немците наричали *Ofen* (т.е. пещ) пещенската страна на селището, а будимската носела името *Kleinfeld* [Клайнфелд]. Унгарското наименование на будимската страна било Кишпещ 'Малка Пеща' [*Kleinfeld* или *Kelenföld*?], а определението „малък" обикновено е било прибавяно към името на вторично възникнало селище. След нашествието на татарите наименованието *Ópest* [Опещ 'Стара Пеща'] се е отнасяло за разположената на левия бряг на р. Дунав част на града.

[28] Алфьолди 1942, 241; Мочи 1975, 76.

Ако е достоверна информацията на Аноним, че Такшон е предал пещенската крепост на исмаелитите – което историческата ситуация позволява да предположим, то този факт сериозно би наклонил везната в полза на хипотезата за първичност на пещенската част на града. В такъв случай бихме могли да обясним славянобългарския произход на наименованието *Пеща* с това, че наред с исмаелитите, Такшон е настанил тук и славянобългарски лодкари, както Бату е заселил руски лодкари в Укек (град на Волга до Саратов), които са дали името на селището. Хипотезата за славянския произход на лодкарите се основава на сведение в Унгарската хроника, отнасящо се за 1046 г., според което лодкарят, който пред Пеща е искал да измъкне от Дунава жупана Солнок, а сетне го убил по настояване на намиращите се на левия бряг еретици, е носел характерното славянско име Мутмир.[29]

Ясно е, че Дьорфи не е взел под внимание присъствието на българи, по-късно на славянобългари, във властта през IX в.

Във връзка със съответствията на унгарската дума *kemence* 'пещ' научаваме от Дьорфи, че от реконструираната индоевропейска дума **pek* [по-точно **pek-*] води началото си немската *becken* 'пека' [правилно *backen*]. От старославянската форма **peko* [в черковнославянски **peštъ* 'пещ', **peko, *pešti* 'пека'] с наставката *-t* се е образувала думата *pektь* 'пещ', която в славянобългарски приема формата *pešt*, а в руски и словенски – *peč*. От руски преминава в езика на куманите във формата *peč*, а някой стар тюркски език, в който не са познати думи, започващи с *p*, ще да е заел думата във формата *beč* [така от 'пещ' вероятно е произлязло името *Беч* (Bécs)].

Но глаголният корен *pak-*, респ. *pač-* 'пека' се среща и в староирански в производната дума *pači* със значение 'пещ' [в староирански *pácati* 'пека, готвя'] – например *pačiko* в авестийски език, а в средноирански е трябвало да се появи във формата *peč*. Възможно е думата *peči* 'пещ' да е съществувала и в първоначалния език на разполагащите с развита строителна култура ирански хорезмийци, а ако това население е било претопено от

[29] Дьорфи 1997, 34, 75–76, с допълнителни литературни препратки. За Мутмир още в бел. 41 на с. 127.

хазарите, съответно кабарите, то тогава думата е можела да премине в езика на тюркските кабари, където е трябвало да приеме формата *beči*, тъй като в старотюркски звукът *p* е бил заменян от звука *b*.

И така, изглежда, че думата се налага във формата *bécs* и в част от унгарския език: „За това свидетелства не само топонимът *Bécs*, <...> потвърждава го и думата *bécs*, която и до днес присъства в говора на молдовските унгарци чанго. <...> Макар че лексемата *bécs* навлиза в унгарския език като диалектна, в други наречия се употребявали едновременно думите *kemence*, *pest*, а вероятно и *pécs*. При това тези, които наричали Пеща *Беч* (Bécs), навярно са били не само унгарци, но и заселили се там бусурмани, които преустроили крепостта в керван-сарай."[30] Впрочем новият градски център на Пеща бил наричан и *Újbécs* [Уйбеч], спомена за което пази улица „*Беч*" (Bécsi utca).[31]

Ако приемем за чиста монета разсъжденията на Дьорфи и всички твърдения в историческите граматики, излиза, че в унгарския език от някакви пещи (за печене на хляб, за изпичане на глина и за изпичане на вар) по четири (или ако допуснем, че формите *Bécs* и *Pécs*[32] са с общ корен, по три) различни начина са се образували топонимите *Kemence* [Кеменце], *Pécs-Bécs* [Печ-Беч] и *Pest* [Пеща][33], които изразяват почти едно и също понятие. Това е малко вероятно!

Както видяхме, Дьорфи, въз основа на изследванията на Янош Мелих (по-късно и на Лайош Киш), смята, че „топонимът *Pest* в крайна сметка води началото си от славянобългарската дума pešt, тъй като средновековното наименование на града в немски (*Ofen*) и във френски (*Paele*) също е означавало пещ. <...> Ако името на мястото е дадено от български славяни, въз-

[30] Дьорфи 1997, 78. Поставените в скоби прецизирани езикови факти са по Покорни 1989, I: 798.

[31] Újbécs Bécsvár: Дьорфи 1997, 114, както и бел. 15.

[32] В такъв случай е логично да направим извода, че старотюркският език, в който при формата *Bécs* началният звук *p* е заменен със звука *b*, не е бил хазарският или хорезмийският, а късноаварският, тъй като аварите са господствали на територията на Беч в продължение на две десетилетия.

[33] Според Дьорфи (1997: 13) при тези топоними първично е било значението *пекарна*.

никва следващият въпрос – дали става дума за наименование от времето преди завладяването на родината, или след него. Възможно е българите, които преди 893 г. са доставяли на моравците сол от Трансилвания, да са използвали римската крепост като склад, но от този факт само по себе си не произтича наименованието *пещ*".[34] Разбира се, посоченият от Мелих период на заимстването – средата на X в. – е само *terminus ante qem*. Все пак от твърдението на Дьорфи би могло да се заключи, че доставящите сол българи са водели със себе си и ползващи пещи за изпичане на съдове (и др.) майстори, които създали занаятчийско селище и му дали името. Дьорфи е прав: българските славяни – когато и да са дошли – не са имали за цел да строят пещи или да складират сол; те просто са завзели града с всички последици от това.

Известно е наистина, че през септември 892 г. пратеници на франкския крал *Арнулф* отишли при българите, по-специално при княз *Лаодомир* (Владимир Расате, 889–893), за да поднови мира, и същевременно го помолили да не доставя на моравците сол [от Трансилвания?].[35] Пренатоварването на солта, предназначена за моравците, може да се е извършвало на пещенското пристанище[36], намиращо се вероятно при устоите на моста Ержебет на пещенския бряг, където навремето на площад „Ешкю" се е издигала римската крепост, предшественик на град Пеща. Но може да е било и другаде.

В „Показалец на географските имена" на *Птоломей* (изготвен в средата на второто столетие след Христа) се споменава за някакво място в Долна Панония, наречено Σαλίνον – Salinum [Салинон – Салинум], и е посочено, че координатите му са: 43°30′, респ. 47°.[37] Още в лексикона на Вилмош Пец – с помощта на по-стара литература – името е идентифицирано с римския лагер

[34] Дьорфи 1997, 75.

[35] Annales Fuldenses, Continuatio Ratisbonensis, anno 892, p. 12: *Missos etiam suos inde ad Bulgaros et regem eorum Laodomir ad renovandam pristinam pacem... transmisit et, ne coemptio salis inde Maravanis daretur, exposcit.* Пратениците достигнали до българите, като преплавали реките *Одер*, *Кулпа* и *Сава*.

[36] *portus qui vulgo dicitur Pesth*: SRH I: 339. Други места , на които се среща: SRH I: 539: Pesth, *portus*.

[37] FPA I: 76–77.

в Адон: *Vetus Salinae*,[38] чието наименование (*Salinae)* в римската епоха е означавало рудник за добиване на сол (солник) или място, свързано с доставка на сол.[39] И така, географската ширина (разстоянието от екватора по дадения меридиан) на Vetus Salinae е точно толкова, т.е. 47°, колкото е географската ширина на един от преселнишките градове (*πόλις*) на язигите: Πέσσιον – *Pessium*: 44°44′, респ. 47°.[40] Следователно *Pessium* – ако приемем насериозно данните на Птоломей – не е възможно да е бил разположен на дунавския бряг, а би трябвало да се е намирал на височината на *Vetus Salinae* = Адон, но източно от него,[41] някъде в района на Надкьорьош (Nagykőrös). Както е изчислил за първи път Ференц Шаламон още през 1878 г. (43°30′, респ. 44°40′).[42] Това може да се види и на картата на Птоломей (Карта № 1 на с. 2).[43] И при двете измерителни стойности (44°44′ и 47°, респ. 43°30′и 47°) географската ширина съвпада с точност до минутата (47°). Ето защо трябва да приемем с резерви мнението на Лайош Надь, който по примера на Флориш Ромер (със забележката, че освен Ромер единствено унгарските изследователи се съмняват, че *Pestium* се намирал в Пеща[44]) твърди, че „само Ромер инстинктивно е бил на прав път, като отнесъл произхода на Пеща към римската епоха и, както пише, е направил това не защото още Птоломей споменава за селището Песион (Pession) край унгарската столица, а защото на това място е трябвало да има крепост. Новите археологически разкопки потвърдиха правотата на Ромер – няма и капка съмнение, че откритият римски лагер в Пеща е бил построен на територията на язигския Pestium. Новите твърдения за данните на Птоломей с право посочват Пеща като местонаходище на язигския полис“.

Името *Πέσσιον* „се среща в запазените ръкописи в няколко варианта: *Πάσσιον, Πέσιον*. Първоначалното наименование на

[38] *Pecz Wilmos*. Ókori lexicon. Budapest, 1904, II: 1166.

[39] G. Radke in: Der kleine Pauly, Band 4. München, 1979, 1511.

[40] FPA I: 80–81.

[41] FPA I: втора и трета карта. На карта № 4 е посочено, че *Salina* се намира по средата на междуречието Дунав–Тиса.

[42] Надь 1946, 110, бел. 16.

[43] Птоломей 1991, 81; Nona Tabula Europea.

[44] Надь 1946, 108; Ромер 1873, 5.

селището по всяка вероятност е било *Πέστιον*, Pestium, но преписвачите на кодексите са го объркали. <...> Само след допълнителни езиковедски изследвания може окончателно да се прецени дали има тясна езикова връзка между *Pessium* [Песиум] на Птоломей и *Pest* [Пеща] на Аноним. Ако такава връзка съществува, значи римските завоеватели са запазили старото сарматско наименование за поселището откъм левия бряг на р. Дунав, а римското название е било преобразувано, съответно завещано на завоюващите родината си маджари – като континуитет – заедно с римския лагер: *castrum quod dicitur Pest*“.[45]

Допълнителни езиковедски изследвания обаче не са правени. Затова сега трябва или да търсим в района на Надкьорьош такова ранно местонахождение от времето на сарматите, което да е достойно да бъде сарматски полис, или да продължим да чакаме резултати от нови лингвистични проучвания. Това, което би следвало да решим преди всичко, е дали предположението на Лайош Надь е *етимоложка хипотеза*, изградена върху илюзорните пясъчни кули на звуковата хармония, или има реална основа. Вероятно не е излишно да предупредим, че приеманото за вярно дълго време тълкуване на наименованието на крепостта на площад „Ешкю“ като *contra Acinco, contra Acinco barbarico* и *trans Acinco* се промени: вече и според Лайош Надь „означава пещенската страна откъм целия ляв бряг, където се е издигала не само една крепост“.[46] Следователно е лесно да се допусне, че между Аквинкум и хълма Гелерт е имало *друга крепост на левия бряг* на р. Дунав, която е носела името *Pestium,* и това е била *portus Pest*.[47] Дори не е изключено и пунктът за разтоварване на солта да е бил преместен тук от някогашния *Vetus Salinae*.[48] Не

[45] Надь 1946, 107–108.

[46] Надь 1946, 107.

[47] Флориш Ромер споменава за две пристанища (или два пристана): едното е било на десния бряг при Табан (*Portus qui vulgo dicitur Pest*), а другото – на левия, като сведенията за него датират от 1148 г.: *Portus Danubii in Pest*. Мястото на второто пристанище засега е неизвестно. Ромер 1873, 14–15, също и с. 21, с обяснения и допълнителни източници. „Мястото за акостиране на *старото дунавско пристанище* се намирало от страната на Пеща, по посока на днешната улица „Дунав“.“

[48] Пиша солоразтоварителен, а не солотоварителен пункт, тъй като воднят път от трансилванските солници до Адон е бил достатъчно дълъг. При движение от Адон – или Пеща – нагоре по Дунава все повече се приближаваме до местата, където е било по-лесно да се доставя сол по по-малките реки, или надолу по Дунав, отколкото от

е било задължително солта от Трансилвания да се разтоварва само и изключително в Адон.[49] Затова може да се предположи, че в края на римското господство *Vetus Salinae* се обезлюдил напълно,[50] а левият пещенски бряг частично: до обезлюдяване се стигнало в крепостта на площад „Ешкю" (каквото и да е било късноримското ѝ наименование), но не било повсеместно.[51] Приста-

Тител нагоре. (До Тител транспортните кораби се спускали по реките Марош и Тиса.) От Халщат например по р. Траун през езерата пътят води до Линц и оттам – надолу по Дунава. На около 25 км източно от Линц се намира устието на р. Енс, източната граница на *Оперенция* [название на твърде отдалечена територия в унгарските народни приказки, което възниква като унгарски вариант на немската съставна дума *Ober-Enns* (бел. прев., Л. Л.)] по времето на аварите. Поради малкото разстояние възниква въпросът на кои моравци им е било изгодно да доставят сол от Трансилвания? Със сигурност не си е струвало да се доставя в Моравия, тъй като насреща е устието на р. Енс. Тогава може би в Нитра? Въпросът за наименованието *Оперенция* не е второстепенен от гледна точка на това, че Виндобона има не само немско име, но и унгарско. Унгарското название е *Bécs* [Беч], чиято етимология може би – но само хипотетично – съвпада с името на *Pécs* [Печ] и на един от центровете на Пеща. Ако, разбира се, е вярно всичко, което специалистите по история на езика твърдят под магическото въздействие на панславистките теории.

[49] Според Ласло (1942: 793) например трансилванската сол е била транспортирана по вода, по р. Марош, само до района на Арад, а оттам – с коли по трасето Сентеш–Кечкемет–Пеща. В грамота на Бела III (1183), позната по преписи от 1226 и 1270 г., се споменава, че Геза II подарил на църквата в Нитра доставената от три кораба трансилванска сол, която до доставката е можела да бъде съхранявана както в Арад (*Orodini*), така и в Сегед (*Ciggedini*) (Мелих 1957: 52–53). Напълно логично, тъй като, тръгвайки от Сегед, водният път отвежда все по-далеч от вътрешността на Карпатския басейн. Между другото е имало обекти, които са били на съвсем невъзможни разстояния: крал Ендре II (Андрей II) по време на кръстоносния си поход през лятото на 1217 г. дарил на загребските каноници сол на стойност 50 марки (Дьорфи 1953: 86). Предполагам, че това количество сол не е било доставено в Загреб, а канониците са го продали някъде по-близо до Трансилвания.

[50] Много жалко, че при изграждането на автомагистрала М6 Музеят на крал Св. Ищван, респ. музейната организация на окръг Фейер, практически **не извършиха сериозни разкопки** в околностите на Адон, с които да подпомогнат ударната работа по строителството на магистралата в периода между лятото на 2004 и пролетта на 2006 г. Кой знае каква информация относно района в непосредствена близост до Vetus Salinae се е загубила поради такова недопустимо, антинаучно поведение! Срв. Макаи 2005с, 49–66.

[51] Напълно независимо от това масивните стени на лагера, изградени върху основи с дебелина 3,4 м, надживели Римската империя напук на времето и все още били годни за ползване, когато попаднали в ръцете на завоюващите отечеството си маджари: Боржак 1965/2002, 251–252: „Но дори и новите резултати не можаха да променят факта, че центърът на Пеща <...> лежи върху древно римско укрепление. Само че модерните улици не са съвсем успоредни на стените му; с позоваване на римското светилище не могат да се смятат за доказани *културата при-*

нището например със сигурност е било използвано от всеки нов завоевател.

Оттогава става ясно, че крепостта на площад „Ешкю" – в съответствие с буквалния смисъл на хипотетичното име – не може да е *contra Acinco barbarico*, а със сигурност е носела късноримското название *Castellum contra Tautantum* и се е издигала точно срещу хълма Гелерт.[52] В светлината на новите сведения и тълкувания се разбира, че от предполагаемото име **Pestium* > *Pest* на крепостта на площад „Ешкю" или на пристанището, което *евентуално се е намирало на нейното място,* едва ли води началото си наименованието на град Пеща. Дори и при някой успешен опит да се докаже, че *Pest* произлиза от *Pestium. Contra Tautantum* е била опустошена, също както и *Vetus Salinae*, и хипотетичното, но непотвърдено извеждане на името *Pessium/ Pestium* > *Pest* [53] е възможно да се е запазило само при името на някогашното пещенско пристанище, чието място засега не е известно (но не е било при устоите на моста Ержебет в Пеща). Характерът на името *Bécs* също не потвърждава тезата, че името на Пеща действително произлиза от славянска дума със значение 'пещ'. В Беч е имало тюркски (аварски) елемент, който е могъл да повлияе върху началния звук на предполагаемата славянска изходна дума. ***Но на територията на Будапеща няма ни следа от каквито и да било славянски находки,***[54] а се на-

емственост [подчертаването на автора, Я. М.], нито пък съществуването на главен път, който води от предполагаемата източна порта на лагера към Източната гара и Керепешкото шосе, а най-много това, че пътят излиза от улица „Кидьо", но води на същото място. Тази възлова транспортна артерия е била създадена не толкова заради римската крепост. За да защити важния дунавски брод, римското главно командване построило „предшественика на град Пеща" и така затворило старото шосе, което водело от Барбарикума до брода. По-късно огромната сграда – поради своето положение и експлоатационни качества – е успявала в значителна степен да играе същата роля като военния амфитеатър в Обуда, т.е. служила е като отправна точка за развитието на град Пеща." Името си обаче не наследява от крепостта.

[52] *Zsolt Mráv.* Castellum contra Tautantum. Zur Identifizierung einer spätrömischen Festung. In: Ádám Szabó und Endre Tóth (hrsg. von): Bölcske. Römische Inschriften und Funde. Budapest, 2003, 329–376. По примера на Йожеф Подхрадцки (Buda és Pest ... régi állapotjokról. Pest, 1833, 63) още Флориш Ромер забелязва, че „днешната Пеща не е построена върху развалините на *Транс Аквинкум* [крепостта на площад „Ешкю"]", а се е намирала южно от устието на потока Ракош: Ромер 1873, 6.

[53] За приемствеността на мястото вж. Ласло 1942, 784.

[54] За първи път Дюла Ласло категорично показва (1942: 795–797), че *в Пеща и околностите ѝ няма славянски топоними* (в случай, че не приемем славянския

мират множество аварски гробища: по мои изчисления по това време е имало 74 (седемдесет и четири!) погребални комплекса, от които няколко са били със значителен брой гробове (вж. картата на Карта № 2).[55] Необходимо е следователно обяснение за това: при какви обстоятелства все пак е било възможно да се даде славянско (славянобългарско!) име на града, независимо че територията му е *изключително препълна с некрополи от аварско време*, а *славянски находки липсват*. В края на краищата само наши колеги от Словакия – и за съжаление неосведомени колеги от Австрия – смятат, че в тези гробища са били погребани някакви славяни, но за територията на Будапеща едва ли е нужно да споделяме мнението им. Особено когато знаем за съществуването на **74 аварски гробища** и за пълната липса на погребения на кремирани славяни.

В интерес на истината, заради масовото аварско присъствие, по-скоро би трябвало да допуснем, че предполагаемото слявянско име на Пеща, водещо началото си от думата пещ, се е развило в *Bécs* от някаква изходна форма *peč* през тюркската (аварската) *beč*! (По-горе видяхме, че в Пеща има податки за формата *Bécs*.[56]) Навярно и славянофилите не биха си помислили, че населението на 75 (седемдесет и пет) гробища от времето на аварите не бива да се смята за определящ етнолингвистичен фактор. Между другото при многобройните разкопки в Будапеща, извършени между 1989–2004 г., не бяха намерени следи от пещи – били те пещи за съдове, за хляб, за печене на

произход и на самото име Пеща), а предполагаемите „славянски" погребения, в които са намерени накити за коса (диадеми), датират не от IX, а от XI в. Славянски находки не са открити и при най-новите, изключително богати археологически проучвания: Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004, szerk. Zsidi Paula. Budapest, 2005, 194. За разкопките, проведени на територията на тесния център, вж. с. 175–180, както и картата на средновековния град Пеща на с. 176.

[55] Сентпетери 2002, I:73–86. За изключително големия брой аварски погребения на територията на Будапеща вж. още Ласло 1942, 785–788. Според д-р Маргит Надь реалният брой на самостоятелните некрополи от времето на аварите е 74, като през 2001 г. към тях се прибавя и още едно гробище. Подробности: *Nagy Margit.* Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest, I–II. Budapest, 1998, I. kötet, Abb. 93: карта на местонаходищата. Любезно предоставена от д-р Маргит Надь устна информация, 06.05.2006. В по-широкия район на Аквинкум (*urbs Pannoniae*), т.е. там, където според легендата е бил дворецът на късноаварския вожд Атила, гробищата – това едва ли е изненада – са доста нагъсто: 16 на брой. Това не е случайно.

[56] Вж. бел. 31–32.

вар или други (с изключение на хлебопекарните от XII–XIII в. в Кьоерберек–Товарош: 46-а находка, открита на границата на Албертфалва и Келенфьолд).[57] Но тези хлебопекарни са от по-късен период и не са могли да дадат името на града. Затова продължава да е открита възможността за извеждането на името Пеща от Пестиум: **Pestium* > *Pest*. Или трябва да се потърси друго решение вместо единствената – и изключваща всякакви други – теза за славянския произход на наименованието. Това би могло да бъде предположението, че в участъка от Дунава (и на двата бряга) между *Aquincum* и *contra Tautantum* е имало крепостни поселища, като имената на две от тях показват привидно сходство: в едното имало пещ и се наричало *Pest-Ofen*, а името на другото *Pest* се образувало от *Pestium* (и вероятно се намирало на мястото на пещенското пристанище). Възможни ли са такива случайни съвпадения? **Съществува сериозна вероятност името Пеща да има славянобългарски произход, но не заради строителите на пещи, които доставчиците на сол закарали в града като допълнителен товар, а защото някъде през първата третина на IX в. дунавски българи завладели територията на град Пеща.**

Тук трябва да се вземе под внимание и фактът, че в сърцето на Будапеща, в подножието на хълма Гелерт, р. Дунав е твърде тясна. Затова е естествено търговските пътища в целия Карпатски басейн да се срещат тук: това винаги е било най-важното място в Карпатския басейн за преминаване по Дунава.[58] От друга страна, в такива теснини течението на водата е изключително силно, особено когато приижда. По тази причина е било по-подходящо пристанището да се изгради при вдадената в сушата част на по-широкото корито, а не при речното устие. Това също може да послужи като аргумент в подкрепа на хипотезата, че крепостта и пристанището не се намирали на едно и също място: удобно място за преминаване не е равносилно на добро пристанище.

[57] Kincsek a város alatt, цит. съч. 96. За славянски находки не става дума и в отчета за извършените през 2004 г. 59 (петдесет и девет) разкопки: Régészeti Kutatások Magyarországon 2004, nos. 53–112.

[58] Мочи 1975, 76.

Ако етимологията на Лайош Надь – преписвачите са объркали *Pestium с Pessium* – е все пак издържана, си заслужава да продължи по-нататъшното изследване на предполагаемото тъждество *Pestium* > *Pest*, дори и географското идентифициране на местоположението на *Pessium* да покаже, че вероятно става дума за района непосредствено около Надкьорьош. Може даже да се допусне, че има известна неточност в стойностите, дадени от Птоломей. Според студията на Ищван Боржак, посветена на стария град на Пеща, например *Певтингеровата карта* (Tabula Peutingeriana) е по-прецизно изработена, отколкото Птоломеевата географска карта на света, тъй като „показанията ѝ не са зависими от античната астрология, от грешките и недостатъците на географската наука; най-много да са неточни поотделно, но не в своето единство и взаимозависимост, както е при данните на Птоломей."[59]

В книгата на Дьорфи не успях да попадна на място, където се коментира или поне цитира онази част от посочената в библиографията работа на Лайош Надь, която се занимава с името *Pest* (Nagy 1946).[60] Може би си струва да кажем няколко думи по този въпрос, макар че според пристрастната към славистиката историческа граматика на унгарския език е абсолютно сигурно, че името на град Пеща произлиза от някоя от формите на думата *пещ*. Във връзка с етимологията на *Pécs, Bécs, Pest* Дьорфи просто повтаря данните от книгата на Лайош Киш (а чрез него до голяма степен и на Янош Мелих), където при заглавната дума *Пеща* също няма ни следа от предположението на Лайош Надь.[61] Естествено, и от гениалните исторически заключения на Янош Мелих.

Срещу този подход може да се възрази по една единствена причина: тя е свързана с името на крепостта, дадена като дар на Била, Бакш и пристигащите на големи тълпи волжки българи (булари), за което име с право се предполага, че идва от дунавските българи. Ако името на крепостта – а заедно с нея и името на града Пеща – водят началото си от дунавските българи (от волжките българи не могат да произлизат), тогава при именуването, което очевидно предхожда идването на Била и воините му, мястото е трябвало да играе значителна роля в живота на славяноезичните дунавски българи – не само на покръстените, но и на вече славянизираните. Двете думи не означават непременно едно и също нещо! Дунавските българи вероятно са можели да дадат име на Пеща само ако територията на града е била подвластна на техния каганат. Следователно до назоваването на Пеща със славянско име от езика на дунавските българи се е стигнало в периода 803/805–950 г., но най-вече в десетилетията между 868 и 950 г.

Това може да се предположи от писмото, което през 868 г. папа Николай I написал до баварските епископи с молба да окажат помощ на българите, които все пак предпочели да приемат западното християнство. Писмото е същевременно и отговор на 106-те въпроса, (не познаваме този списък, изпратен по двама пратеници), които през 866 г. българският кан и княз Борис-Михаил (852–889) изпратил на папата, за да научи повече за християнските догми. Това станало непосредствено след покръстването на българите, продължило две години (864–866). Отговорът на 17-и въпрос гласи:

Ти значи ми описа как с Божията милост си приел християнската религия, как си покръстил целия си народ и как този народ след покръстването си яростно се е възправил срещу теб, като те е обвинил, че не си му дал добри закони. Искали са да те убият, за да си изберат друг владетел, но с Божията помощ ти си се подготвил срещу тях и със собствените си ръце си победил както по-големите, така и по-малките. Описа ми също и това, как си посякъл с меча си народните вождове и първенци, заедно с потомците им, но на по-нископоставените и на незначимите не си сторил нищо лошо.[62]

[59] Боржак 1965/2002, 247.

[60] С името *Pessium~Pestium* не се занимава и Анрайтер (Anraiter 2001), което при едно име, локализирано по онова време все още като contra Aquincum, е най-малкото странно. *Contra Acinco in barbarico, Transiacinco* обаче се среща сред изворите му (32).

[61] Киш 1988, вж. заглавните думи Bécs, Budapest, Pécs.

[62] Thomas Butler. Monumenta Bulgarica. A bilingual anthology of Bulgarian texst from the 9th to the 19 th centuries. Michigan Slavic Publications, Michigan Slavic Materials, no.41. Ann Arbor, 1996, 59. Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum. Текстът на латински: *Igitur referentes, qualiter divina clementia*

Ако етимологията на Лайош Надь – преписвачите са объркали *Pestium с Pessium* – е все пак издържана, си заслужава да продължи по-нататъшното изследване на предполагаемото тъждество *Pestium* > *Pest*, дори и географското идентифициране на местоположението на *Pessium* да покаже, че вероятно става дума за района непосредствено около Надкьорьош. Може даже да се допусне, че има известна неточност в стойностите, дадени от Птоломей. Според студията на Ищван Боржак, посветена на стария град на Пеща, например *Певтингеровата карта* (Tabula Peutingeriana) е по-прецизно изработена, отколкото Птоломеевата географска карта на света, тъй като „показанията ѝ не са зависими от античната астрология, от грешките и недостатъците на географската наука; най-много да са неточни поотделно, но не в своето единство и взаимозависимост, както е при данните на Птоломей."[59]

В книгата на Дьорфи не успях да попадна на място, където се коментира или поне цитира онази част от посочената в библиографията работа на Лайош Надь, която се занимава с името *Pest* (Nagy 1946).[60] Може би си струва да кажем няколко думи по този въпрос, макар че според пристрастната към славистиката историческа граматика на унгарския език е абсолютно сигурно, че името на град Пеща произлиза от някоя от формите на думата *пещ*. Във връзка с етимологията на *Pécs, Bécs, Pest* Дьорфи просто повтаря данните от книгата на Лайош Киш (а чрез него до голяма степен и на Янош Мелих), където при заглавната дума *Пеща* също няма ни следа от предположението на Лайош Надь.[61] Естествено, и от гениалните исторически заключения на Янош Мелих.

Срещу този подход може да се възрази по една единствена причина: тя е свързана с името на крепостта, дадена като дар на Била, Бакш и пристигащите на големи тълпи волжки българи (булари), за което име с право се предполага, че идва от дунавските българи. Ако името на крепостта – а заедно с нея и името на града Пеща – водят началото си от дунавските българи (от волжките българи не могат да произлизат), тогава при именуването, което очевидно предхожда идването на Била и воините му, мястото е трябвало да играе значителна роля в живота на славяноезичните дунавски българи – не само на покръстените, но и на вече славянизираните. Двете думи не означават непременно едно и също нещо! Дунавските българи вероятно са можели да дадат име на Пеща само ако територията на града е била подвластна на техния каганат. Следователно до назоваването на Пеща със славянско име от езика на дунавските българи се е стигнало в периода 803/805–950 г., но най-вече в десетилетията между 868 и 950 г.

Това може да се предположи от писмото, което през 868 г. папа Николай I написал до баварските епископи с молба да окажат помощ на българите, които все пак предпочели да приемат западното християнство. Писмото е същевременно и отговор на 106-те въпроса, (не познаваме този списък, изпратен по двама пратеници), които през 866 г. българският кан и княз Борис-Михаил (852–889) изпратил на папата, за да научи повече за християнските догми. Това станало непосредствено след покръстването на българите, продължило две години (864–866). Отговорът на 17-и въпрос гласи:

Ти значи ми описа как с Божията милост си приел християнската религия, как си покръстил целия си народ и как този народ след покръстването си яростно се е възправил срещу теб, като те е обвинил, че не си му дал добри закони. Искали са да те убият, за да си изберат друг владетел, но с Божията помощ ти си се подготвил срещу тях и със собствените си ръце си победил както по-големите, така и по-малките. Описа ми също и това, как си посякъл с меча си народните вождове и първенци, заедно с потомците им, но на по-нископоставените и на незначимите не си сторил нищо лошо.[62]

[59] Боржак 1965/2002, 247.

[60] С името *Pessium~Pestium* не се занимава и Анрайтер (Anraiter 2001), което при едно име, локализирано по онова време все още като contra Aquincum, е най-малкото странно. *Contra Acinco in barbarico, Transiacinco* обаче се среща сред изворите му (32).

[61] Киш 1988, вж. заглавните думи Bécs, Budapest, Pécs.

[62] Thomas Butler. Monumenta Bulgarica. A bilingual anthology of Bulgarian texst from the 9th to the 19 th centuries. Michigan Slavic Publications, Michigan Slavic Materials, no.41. Ann Arbor, 1996, 59. Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum. Текстът на латински: *Igitur referentes, qualiter divina clementia*

Това била българската нощ на свети Вартоломей, когато Борис и верните нему воини потушили бунта на въстаналата срещу новия ред оногуро-българска аристокрация и изтребили до девето коляно петдесет и две боилски семейства (или по-скоро 52 боилски рода).[63] В последната третина на IX в. Аспаруховите завоеватели по същество вече били асимилирани от завареното многолюдно южно славянство. И всичко това се случва в страната, където няколко десетилетия по-рано, по времето на *Крум* и *Омуртаг*, християните са били все още жестоко преследвани. Първородният син на Омуртаг, приелият християнството Енравота-Боян например е бил екзекутиран по заповед на собствения си по-малък брат *Маламир*. И все пак новата християнска вяра е била тази, която споила в народ българските завоеватели, оцелелите потомци на древните траки и значително укрепналите в течение на десетилетия славяни.[64] Тоест назоваването със славянобългарски имена предполага славянизация на населението, която приключила към 868 г.

Докато в унгарската етимология на *Pécs* и *Bécs* би се намерило разумно обяснение за различията в началния звук на двете думи, които изхождат от една и съща славянобългарска форма *peč*, то за различията между *Pécs* и *Pest* или *Bécs* и *Pest* такова обяснение няма. Освен това Печ и Пеща със сигурност, или поне така се предполага, са се намирали в подвластна на българите територия през значителна част от IX в., а за Беч това е изключено. Името на *Печ* и *Беч*, респ. на *Пеща*, не може да бъде изведено *по един и същи начин* от някаква славянска дума със значение 'пещ' в идентична езикова среда и практика на именуване (пък било тя аварска, славянска или староунгарска). *Затвореното от трите града пространство* през цялото време от Баян до Геза (с изключение на епохата на Каролингите и на господство-

Christianam religionem perceperitis qualiterque populum vestrum baptizari omnem feceritis, qualiter autem illi, postquam baptizati fuerunt, insurrexerint unanimiter cum magna ferocitate contra vos, dicentes non bonam vos eis legem tradidisse, volentes etiam vos occidere et regem alium constituere, et qualiter vos divina cooperante potentia adversus eos praeparati a maximo usque ad modicum superaveritis et manibus vestris detentos habueritis qualiterque omnes primates eorum atque maiores cum omni prole sua gladio fuerint interempti, mediocres vero seu minores nihil mali pertulerint. За отговора общо вж. Олайош 2001, 23, бел. 15.

[63] Павлов, Янев 2005, 28.

[64] Павлов, Янев 2005, 29.

то на дунавските българи, когато стоменатото пространство е било разделено точно покрай Печ и Пеща, респ. Беч) е било под *една и съща власт*: в продължение на *четири столетия* там са господствали авари, късни авари или Арпадови маджари. Сред тях **германският език при** по-краткотрайното и обхващащо по-малка площ **управление на Каролингите не е свързан с тези топоними**: нито едно географско название не може да бъде изведено нито от старогорнонемски, нито от средногорнонемски език. По отношение на Пеща най-правдоподобно (с уговорката, че наименованието може да бъде изведено от *Pestium*) продължава да бъде твърдението на Янош Мелих:

„Действително, относно крайния източник за произхода на името на град Пеща, не може да има никакво съмнение. Крайният източник е славянобългарската дума *pešťъ*. По наше виждане названието на всяко място в Унгария, наречено *Пеща* (Pest), произхожда от унгарското съществително име *pest*, <...> което е съществувало още от средата на X в. <...> Следователно топонимът Пеща също доказва, че славянобългарският език е имал влияние върху унгарския още преди средата на X в.“[65] Езикът вече наистина е славянски, но властта, която упражнява въздействие, е още на дунавските българи!

По мое виждане контактите между български славяни и унгарци, езиковите заимствания и други подобни, осъществявани *преди* средата на X в., не могат да бъдат ограничени до шестте десетилетия между 896 и 955 г. Сред погребаните в 74-те аварски гробища има и унгарци, които въвели в езика си съществителното *pest*. В крайна сметка думата се налага в унгарската езикова среда (вероятно защото някъде в пещите са работели не войници, които били на служба в аварската армия, а славяни). Цитираните по-горе редове от Янош Мелих продължават по следния начин:

„Но макар че няма съмнение относно крайния източник, под съмнение е кой народ е дал името *Pest* на града. По този въпрос има две гледища. Според едното име *Pest* идва от българските славяни, които се намирали тук по време на завоюването на родината; <...> завоюващите отечеството си маджари

[65] Мелих 1925–1929, с. 137 и 140.

просто заимствали от тях това име като наименование на обитаваното място...

От друга страна, [тъй като] за името *Pest* няма податки от времето преди завоюването на родината, <...> по-оправдано е гледището, според което наименованието ***Pest* е от унгарски произход**. <...> В унгарския народен говор се среща съществителното име *pest* със значение 'пещ, фурна'."[66]

В трактовката на Мелих има един общ *terminus post quem* – 896 г. – в датирането периода на заемане на славянски думи (в случая *pest*), който е твърде изкуствен и чужд на реалните езикови процеси метод и *circulus vitiosus*.[67] Опира се на взаимно свързани *хипотези*, две от които и до днес имат определящо значение:

– народът на Арпад се настанява в Карпатския басейн през 896 г.;

– завоюващите родината си Арпадови унгарци били първите, които говорели на унгарски език в Карпатския басейн.

Следователно при голяма част от славянските заемки в унгарския език датирането на заемането като *terminus post quem* може да бъде само **след 896 г.** (с изключение на предполагаемите, но осъществени само в този период заемки от източнославянски), от което следва, че унгарският език е можел да заема славянобългарски думи едва след 896 г. (естествено само в Карпатския басейн).

Допуснем ли, че в късноаварската епоха – особено по време на набезите на българите за завладяване на територии (между 802–826 г. и след това) – в Карпатския басейн вече е имало население, което говорело на унгарски, времевата граница отпада: от *terminus post quem* годината 896-а може да стане *terminus ante quem*, а порочният кръг (*circulus vitiosus*) се разтваря от само себе си.

Ако сега се върнем към неправдоподобното, но все пак възможно – до появата на нови източници – извеждане **Pestium* > *Pest*, можем да направим следния извод:

Съществуват две столици. И двете са на дунавския бряг. От император Августин до 453 г., т.е. до смъртта на Атила, от

[66] Мелих 1925–1929, 137–138. Подчертаването на автора, Я. М.

[67] Макаи 2004, passim. Само един пример за *времевото ограничение*: завладяването на родината през 896 г. би изключило възможността унгарската дума *cseresnye~ cseresznye* 'череша' да бъде заета от южнославянски преди края на VIII в. (с. 10). Аналогична е ситуацията с думата *malom* 'мелница' (пак там, 20–21.)

567 г. до 796 г., сетне от 907 г. (битката край Пожонь) до 997 г. (тоест с кратки прекъсвания почти цяло хилядолетие, от хиляда години – 775) те са били под една и съща власт. На територията и на двата града има десетки археологически находки от аварско време – гробища. Едната столица вероятно е наследила келтско по произход име от римската и аварската епоха и така е била наречена *Wien*. Малко по̀ на север Бохемия е онаследила името на бойите от времето на фазите C/D на латенския етап ЛТ. А в другата столица не е ли могло по времето на аварите да се запази поне едно (с около половин хилядолетие по-късно, не от латински произход?) име от късноримската или от келтската епоха? Сериозно ли е това? *Кой научен подход изисква на всяка цена да се направи такова разграничение?* Старият конфликт Беч – Будапеща? *Quod licet Iovi, non licet bovi?* Възможно ли е, позволено ли е така да се прави наука?

Запазената до Средновековието двойственост на наименованието на град *Пеща* би могла да се обясни най-просто, ако предположим, че името *Беч* (Bécs~Ujbécs~ Bécsvár) е онаследено от времето на аварите, а името *Пещ* напомня за господството на българите през IX в. и очевидно е продукт на славянско именуване. *Беч* от своя страна е именна форма, водеща началото си или от иранско (местно сарматско *peč*), или от славянско (словенско *peč-*) название, в което, съгласно тюркския език от аварската епоха, вместо звука [*p*] в начална позиция се среща звукът [*b*]. Паралелната употреба на *Pessium* ~ **Pestium* и на средноиранското *peč-** в едно важно местонаходище на територията на *барбарикума* през сарматската епоха изобщо не е невъзможно, дори изглежда логично. Предположението за *Pessium* не е окончателно потвърдено, докато извеждането на наименованието на града от славянобългарската дума *пещ* трябва да се смята за почти окончателно решение.

* В този контекст аз не бих си помислил за ираноезични, впоследствие тюркизирани хорезмийци, дори и да е приемлив сложният път, реконструиран от Дьордь Дьорфи: първоначално ираноезичните хорезмийци са хазарите, т.е. те били тюркизирани сред хазарите, после дошли при нас, за да дадат на Беч (Bécs), респективно на част от стара Пеща име, започващо с тюркски звук.

PÉCS – QUINQUE ECCLESIAE

Съгласно обобщаващата заглавна дума в труда на Лайош Киш топонимът *Pécs* [Печ] е производен от словенско-кайкавско-хърватско по произход селищно название *Peč* < *peč* 'пещ, печка; самотна скала'.[68] Според друго мнение географското название *Pêć, Pèćine* е свързано с някаква вдадена в скалата кухина ('stijena udubina u kamenu'),[69] нещо като малка пещера. В грамотата от 1220 г. на първия коронован сръбски крал Стефан Първовенчани (1196–1227) старославянският метохийски топоним, свързан с пещ, горене, печене, се споменава във формата *Peć ~ Пєхь*, която и тогава, и сега се произнася горе-долу като 'пек'.[70] Тоест днешната звукова форма на Печ доста трудно може да бъде съотнесена към старославянска дума (и производен от нея топоним) със значение *печене, пещ*. Така че въпросът сега е *Peč* или *Peć ~ Пєхь,* или нещо друго.

Ясно се вижда, че според Лайош Киш и двата топонима водят началото си от дума, означаваща 'пещ', като името Пеща е изведено от славянобългарското *pešt*, а Печ – от словенско-кайкавско-хърватското *peč*, чието значение обаче – както разбрахме – е по-скоро пещерна дупка, отколкото пещ. Следователно би трябвало да помислим дали по време на тези именувания славянски пещари от целия Балкански полуостров са се стекли в управляваната някога от аварите територия чак до Виенската гора.

Киш смята, че всъщност смисълът на наименованието в средновековния латински *Quinque ecclesiae* или *Quinque basilicae* е 'пет черкви'. Възможно е топонимът Печ да е възникнал от къснолатинското словосъчетание **Quinque (martyrum) ecclesiae*, т.е. 'църква на петимата мъченици', и да е съхранил

[68] В някои случаи думата може да означава и 'пещера, дупка, бърлога'.

[69] *P. Šimunović*. Istočnajadranska toponimija. Split, 1986, 230.

[70] *D. Nagorni*. Peć. In: Lexikon des Mittelalters, Bd. VI, München – Zürich, 1993. 1844. По-късно градът става седалище на сръбския патриарх.

спомена за погребаните в Печ петима мъченици каменоделци.[71] А от израза се е запазило само числителното име *пет*.

Името *Sopianae (Soppianas, Sopianis, Sopianus*), което градът е носел в римско време, няма никаква връзка с двете по-късни наименования;[72] този факт е сравнително силен аргумент срещу етническата и селищната приемственост. Сериозно внимание заслужава обаче произходът на името *Quinque ecclesiae* или *Quinque basilicae.*

Основният източник за това име е Passio SS. Quattuor Coronatorum, т.е. Мъченическата история на четирима увенчани светци.[73]

На осми ноември се чества празникът на петимата мъченически загиналипанонскикаменоделци:*светитеСимпрониан~Симфориан* (Simpronianus~Symphorianos), *Клаудиус~Клавдий* (Claudius), *Никостратус~Никостратос~Никострат* (Nicostratus~Nicostrat os), *Касториус~Касторий* (Castorius) и *Симплициус~Симплиций* (Simplicius). В Рим и изобщо в католическия свят те са познати и почитани под името *Четиримата короновани* (Quattro Coronati).[74]

[71] Киш 1988, II:328–329. Няма данни, че четиримата каменоделци са били погребани в Печ, т.е. в Сопианае. *Никодем* (Nikodemus), който извадил ковчезите от реката, сигурно е живял в Сирмиум. Разбира се, църква в памет на мъчениците е могла да бъде издигната и в Сопианае.

[72] Според настоящото схващане името *Sopianae* [Сопианае] вероятно произлиза от някакво собствено име. Предполагаемата му латинска форма е старо латинско лично име *Sopius* или *Sopianus*, но такива данни засега липсват. Не е изключено да идва и от келтското име **Sopios*, от което може да бъде изведена хипотетичната латинска форма на името (Анрайтер 2001: 198). За изясняването на келтския произход вж. Мади 1963, с богат фактологичен материал и литература. Тот 2001, 7: топонимът *Sopianae* е римско образувание, но с древен корен, и като такова било характерно за ранноимператорската епоха. Следователно селището не получава названието си от келтския корен *sup–* или *sop–* 'блато', както предполага Киш (1988, II:329). Мисля, че това не е единствената заблуда на Киш във връзка с етимологията на Печ. Вж. и по-долу!

[73] Надь 1939, 61; Балог 1932, 97, бел. 27; Шимони 1959, 88. С Пасиона напоследък подробно се занимава Бугар 2003, с препратки към изданието на H. Delahaye in: ASS nov. vol. III, 748–784 (*non vidi*).

[74] Разбира се, това не са петимата светци, почитани под името „Четиримата короновани светци", както ще стане ясно по-късно. Нито Албин Балог, нито Тибор Надь (1939, 61: четирима каменоделци от Сирмиум, канонизирани за мъченици) са успели да доловят разликата между петимата мъченици каменоделци от Сирмиум и римските (две групи по) четирима мъченици. За това вж. по-долу. За

Моментите от Пасиона са описани от един землемер на име *Порфирий* (Porfyreus), който научил за тях от очевидци непосредствено след протичането на събитията, като смятал, че посочените данни за географското местоположение са точни. Описанието е запазено до днес в няколко ръкописа, сред които най-старият е споменатият парижки ръкопис от VIII в.[75] Пасионът има и приложение, II част (22-ра глава), където историята е допълнена с аналогичната съдба на четирима християни от Рим (*cornicularius*), които в баните на Траян били бити с оловни палки до смърт. След публикувания през 1901 г. непълен превод на Лайош Балич изворът е подробно представен на унгарски език от Албин Балог, извадка от чиято работата следва:

Според съвсем накратко предадената история император *Диоклециан* по време на неколкократните си посещения в Сирмиум между 289 и 304 г.[76] възлагал – между другото – различна работа и на петима изкусни каменоделци, които тайно били приели християнството (*Симплиций* се покръстил под влияние на събитията). Те извайвали шедьоври от тасоски мрамор, като например скулптурното изображение на Слънцето и теглената от четири коня колесница-квадрига (*simulacrum Solis cum quadriga ex lapide thasos*), което императорът наредил да поставят на т.нар. *Кьоверхед* (Kövérhegy 'Плодороден хълм') до един нов храм: *in parte Pannoniae praecepit aedificare templum in loco qui appellatur ad montem pinguem.* Тоест *Mons Pinguis = Кьоверхед.*

Следващото задание било извайването на статуи, капители и съдове с релефна украса от порфир, добит от т.нар. *Тюзешхед* (Tüzeshegy 'Огнен хълм')[77]. Според Пасиона самият император се появил в рудниците за добиване на порфир в Панония и настоявал от порфирен гранит да бъде издялана статуята на бог Асклепий. Покръстените каменоделци обаче не били склонни да направят това, като изтъкнали особена причина: „никога няма да направим статуя на най-мизерния човек": *imaginem vero hominis miserrimi numquam faciemus.*[78] Последвали продължителни преговори в присъствието на съдията *Лампадий* (Lampadius). Съдебните преговори се водели при Храма на Слънцето (Naptemplom), т.е. на *Кьоверхед*. Там била произнесена присъдата, след което императорът наредил непокорните каменоделци да бъдат затворени в оловни ковчези и изхвърлени в реката. Поради внезапната смърт на Лампадий присъдата била изпълнена от друг съдия на име *Никитий* (Nicitius). След 42 дни някой си християнин *Никодем* (Nicodemus) извадил ковчезите и ги поставил в собствения си дом.[79]

В дните след присъдата Диоклециан „си тръгнал оттук за Сирмиум." Следователно присъдата не била изпълнена непосредствено в Сирмиум.[80] По време на произнасянето ѝ императорът надали е бил на някое съвсем незначително място (да речем при каменоломната), тъй като е обичал разкоша: подобно на персийците той е носел богато украсени със злато, перли и скъпоценни камъни копринени одежди, а на челото си – диадема.[81]

След като прекарал единадесет месеца в Сирмиум, Диоклециан отишъл в Рим и заповядал до термите на император Траян да бъде издигнат храм със статуята на Асклепий. Когато задачата била завършена, извикали всички римски войници и стражи и

съжаление не познавам студията на Албин Балог, в която той разглежда спорния въпрос за различните групи каменоделци (Balogh 1932, 77).

[75] За ръкописите вж. Балог 1932, 97, бел. 27–28; Надь 1939, 61; Шимони 1959, с. 88 и 93, бел. 4–6 и 12.

[76] *Симплиций* (Шимони 1959: 101). Със сигурност през 293–294 г. Към това време обаче, ако се съди по римските мъченичества, не може да бъде отнесен случаят с петимата мъченици.

[77] Бугар 2003, бел. 12.

[78] Бугар 2003, бел. 14.

[79] Балог 1932, 78–91.

[80] Худак, Надь 2005, 67. Авторите смятат, че четиримата панонски мъченици каменоделци (*quattuor sancti coronati*) били екзекутирани в края на III в., някъде по протежението на Дунава, [и ковчезите им били хвърлени в реката]. Едва ли се е стигнало до погребването им в Сирмиум, където преследващият християните император се бил оттеглил тъкмо *след екзекуцията*. Това е обстоятелство, което теоретично – но само теоретично! – подкрепя хипотезата, че петимата (а не четримата!) каменоделци били заровени в Сопиане. Андраш Мочи изказва предположението (отхвърлено от специалистите), че екзекутираният в Сирмиум *Димитрий* (Demetrius) е бил погребан в Сопианае [където старото християнство е имало още по-здрави корени, отколкото в града на императора, Сирмимум?]: *Mócsy András*. A kereszténység emlékei. In: Mócsy András, Fitz Jenő (szerk.). Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990, 373. Какъв алабализъм! Глупавата идея възникна въз основа на намерения в близост до VII гробница в Печ фрагмент от врязани графити – [...]ACT D[...]. Вж. Худак, Надь 2005, 65.

[81] Pecz Vilmos. Ókori lexikon, I/2. Budapest, 1902, 564.

ги заставили да извършат сред дим от тамян жертвоприношение пред статуята. Четирима адютанти (*cornicularii*)[82] обаче отказали да изпълнят заповедта. Пред идола ги изтезавали до смърт с оловни палки и телата им били хвърлени на кучетата пред храма. Пет дни лежали там, сетне по заповед на св. Себастиан някакъв епископ на име Милтиад (Мелхиад) вдигнал труповете и ги погребал заедно с други светци в издълбан в пясъка гроб на три мили от града по пътя *Виа Лабикана*. Това се случило също на осми ноември, две години след екзекуцията в Панония. Тъй като впоследствие имената на четиримата корникулари не били установени, св. Милтиад наредил те да бъдат чествани под името Четиримата увенчани (светите *Клавдий, Никострат, Симпрониан и Касторий*). С това завършва разказът на Порфирий (допълнен по-късно със споменатите притурки).[83]

Тибор Надь продължава дешифрирането на историята чрез преглед на по-новата за онова време литература. Става ясно, че при разкопките, извършвани в една от катакомбите по Виа Лабикана (*ad duos lauros*, по-точно *inter duos lauros*), са открити податки в чест на четирима мъченици (*Клеменс* Clemens, *Симфориан~Семпрониус* Sempronius, *Никостратус~Никострат* Nicostratus и *Клаудиус~Клавдий* Claudius) още през първата половина на IV в.; доказателство за култа към тях е римската базилика *Santi Quattro Coronati*, построена на хълма Целий също през IV в. Тибор Надь не е успял напълно да разбере същността на непрекъснатия култ от началото на IV в., понеже е бил подведен от обстоятелството, че „текстът на Пасиона, според който почитаните в Рим мъченици са панонските мартири, противоречи на удовлетворителната във всяко отношение традиция в Рим. Безспорното противоречие между Пасиона и традицията превръща въпроса за Четиримата короновани (Quattuor Coronati) в

[82] *Корникуларът* (cornicularius) бил войник, който е получил званието *корникул* (corniculum) – негов знак е рог на шлема – и е бил освободен от всекидневна военна служба. В по-широк смисъл това е подофицер, придружаващ консула и народния трибун. Така били наричани и онези, които помагали на градските магистрати и на гражданските чиновници, един вид секретари. Вж. *Suetonius:* Dom.17, респ. *Livius* X. 44.

[83] Балог 1932, 92.

един от най-заплетените и мистериозни проблеми в агиографската литература".[84]

Според Тибор Надь „отнасянето на мястото на действието в Панония, както и познаването на Сирмиум и околностите му, най-лесно можем да обясним, ако свържем личността на агиографа с панонски християнин, който евентуално е принадлежал към църковния клир на Titulus Aemilianae. В надписа на *арката* от базиликата „Света Сабина" става дума за някакъв презвитер от поречието на Дунав (*Petrus de gente Illyrica*)... Като ценно доказателство в подкрепа на тезата, че агиографът не е произхождал от Рим, а в по-късен етап от живота си е попаднал от Панония във Вечния град, служат съдържащите се в Пасиона религиозна формула и фрагменти от Символа на вярата".[85] Съгласно хипотезата частите от Пасиона, които от VII в. вече се намират на разположение, не са с римски произход, а са писани от клирик, който е работел в базиликата и вероятно е имал панонско потекло.[86] Според Дежьо Шимони Пасионът, написан на мястото на действието в Панония, се озовал в Италия още през V в., където по-късно панонският свещенослужител е добавил подвеждащата част II.

Двата различни списъка (с имената на петимата панонски и четиримата римски мъченици) били обединени в един (практически били смятани и се смятат за идентични) поради съвпадението на три имена: само при едно от тях има подобие (Simprianus~Sinforianus); Simplicius фигурира единствено сред имената на панонските мъченици, а Castorius и Clemens са различни личности.[87]

Правдоподобно разрешаване на действително заплетената история обаче е познато още от 1879 г., но студията[88] е убягнала

[84] Надь 1939, 62–63: *crux hagiographicum.*

[85] Надь 1939, 63–65.

[86] *M. G. Barberini.* The Basilica of the Santi Quattro Coronati in Rome. Roma, 1993, 12–13. Последният ред от фрески в абсидата на базиликата изобразява екзекуцията на петимата панонски мъченици. Фреските са рисувани от тоскански художник през 1623 г.

[87] Шимони 1959, 97. Н. Вулич се съмнява в достоверността на цялата тази история, тъй като в региона няма ни следа от истински порфир: Passio Sanctorum IV [!]. Coronatorum. Glas Srpske Kraljevske Akademija 160, 1934, 1 sqq (по Бугар 2003).

[88] *G. B. De Rossi.* I santi Quattro Coronati e la loro chiesa sul Celio. Bulettino di Archeologia Christiana 1879, 45–90.

от вниманието и на Албин Балог, и на Тибор Надь. Следва кратко резюме на работата на Роси:[89]

В историята се преплитат имената не на две, а на три групи мъченици (в някои случаи ново име попада на мястото на по-старо):

а. Към първата група принадлежат четирима светци, чиито имена не са известни, но всеки от тях е служел като *корникулар* в почетната стража на император Диоклециан. През 305 г. те били наказани със смърт близо до баните на Траян, задето отказали да принесат жертва в чест на бог Асклепий.

б. През VII в. тези светци били обърканы с четиримата мъченици, с които са живели в Рим по едно и също време и които след смъртта си са били погребани в Албано. Те се наричали *Север* (Severus~Secundus), *Викторин* (Victorinus), *Карпофор* (Carpoforus) и *Севериан* (Severianus), като с имената им известно време били назовавани предишните четирима великомъченици.[90]

в. Третата група включва петимата скулптори в следната последователност: *Клавдий* (Claudius), *Никострат* (Nicostratus), *Касторий* или *Клеменс* (Castorius~Clemens), *Семпрониан* или *Синфориан* (Sempronius~Sinforianus) и Симплис~Симплиций~Симплициан (Simplicius). Мъжете били удавени през 303 г. във водите на една река (вероятно Сава или Дунав)[91] край Сирмиум, тъй като не се подчинили на заповедта на Диоклециан да извият статуя на Асклепий. Отказът им да изпълнят императорската воля бил повлиян от учението на *Тертулиан*, в което се прави разлика между обикновено художествено произведение (*ornamentum simplex*) и творба, която служи за идолопоклонничество (*idolatriae causam pertinebat*).

[89] Работата ми е позната от споменатото по-горе съчинение на М. Г. Барберини.

[90] Шимони 1959: на с. 90 е поместен списък със съвсем други имена; тук няма да се спирам подробно на тези погрешни данни. Сведенията, които съм привел, са по Барберини, 1993, 11–12, и смятам, че са достоверни.

[91] Мястото, където са били удавени, е седалището на процеса; следователно е трябвало да бъде някъде в близост до Кьоверхед (Kövérhegy) и Храма на Слънцето (Naptemplom): може би Фрушка гора или Виланските възвишения (Villányi hegyek), т.е. не непременно в р. Сава. Струва ми се малко вероятно екзекутирани на друго място християни незабавно да са били откарвани за погребение в императорския град Сирмиум. Тъкмо от примера с корникуларите може да се види, че труповете пет дни се въргаляли в прахта, оставени на кучетата, сетне ги заровили в пясъчни ями доста далече от Рим. Изобщо не смятам за невъзможно петимата каменоделци първоначално да са били погребани далеч от Сирмиум – в Сопианае.

Объркването между четиримата (две различни групи от по четирима) и петимата мъченици вероятно е станало, когато мощите на петимата панонски мъченици били отнесени в Рим, за да бъдат положени за вечен покой в гробището *inter duos lauros* (между две лаврови дървета) край Виа Лабикана. По-късно, когато гробището получило името „Св. св. Петър и Марцелин“[92], в него вече почивали мощите на четиримата корникулари.[93] Знаем, че около 850 г. папа Лъв IV наредил тленните останки на *Четиримата короновани*, на петимата панонски каменоделци и на четиримата *корникулари* заедно да бъдат преместени от катакомбите на Виа Лабикана във величествената и до днес базилика *„Santi Quattro Coronati“*.[94]

Студията на Худак и Надь подробно се занимава с погребението в катакомбата „Св. св. Петър и Марцелин“, както и с недоразумението, че петимата панонски каменоделци отново са отъждествени с една от римските мъченически четворки (което прави разрешаването на въпроса почти невъзможно): *an inscription found in the SS. Pietro e Marcellino catacomb of Rome confirms that, at the beginning of the fourth century, their relics* [i.e. of the four stone masons working in a Pannonian quarry] *were taken*

[92] Катакомбата на св.св. Петър и Марцелин.

[93] Има данни, че свети Димитър е загинал мъченически в Рим и оттам мощите му били пренесени в Сирмиум, а по-късно – вероятно след обсадата на Баян – в Солун (Балог 1932: 40–41). Липсват преки податки за пренасянето (транслацията) на мощите от Панония в Рим. Според Шимони (1959, 92) „можем да допуснем, че някои части от тленните останки на нашите мъченици е възможно да са напуснали Панония и по-рано (преди 850 г.) и да са попаднали в Рим, та и на други места в Италия, но по наше виждане, дори фактологично доказуемото пренасяне на мощите на ония няколко мъченици от Сирмиум (Димитър, Анастасия), не може категорично да се смята за тотална транслация.“ От гледна точка на пренасянето на култа в Рим и установяването му на други места обаче не е необходима пълна транслация, достатъчни са били само отделни части на тялото.

[94] Шимони 1959, 91. Базиликата получава това име в края на VI в. след Хр. (Бугар 2003, 293–294). *Мощите обаче не са били пренесени от Панония в Рим, а от едно римско гробище в друго.* За съмненията на Бугар относно транслацията Панония → Рим вж. Бугар 2003, 295.

to this catacomb which became the center of their cult.[95] Такъв източник (Pannonia secunda → Roma translatiora) засега не е известен, макар че не е изключено да съществува[96]. *Четиримата повторно погребани мъченици* обаче *не са петимата панонски мъченици* в подточка (**в**), а посочената в подточка (**б**) мъченическа група.

От друга страна, от особено значение са податките за наличието на съществена връзка между изображенията в гробницата на св.св. Петър и Павел в Печ и в катакомбата на св.св. Петър и Марцелин в Рим.[97] Погледнато от този ъгъл, самият аз не мога да дам обяснение на изображението на четиримата млади мъже, които се виждат по свода на гробницата в Печ.[98] Твърде сложно ми се струва предположението, че тук, в Сопианае, не са изобразени само четирима от петимата панонски мартири (да речем без Simplicius)[99], а някоя от четиричленните групи римски мъченици, посочени в подточки (**а**) или (**б**). Следователно един от ключовете за по-нататъшното успешно изследване на въпроса се крие в приемането на твърдението, че (каквото и да се е случило) панонските мартири са били петима, а не четирима: *quinque*. Напълно естествено е числото *nem* в наименованието *Quinque Basilicae/Ecclesiae* да не се отнася нито за Четиримата коронавани мъченици, нито за четири постройки.[100] Но пък може да е свързано с петима мъченици (а защо не и с пет черкви).

Остава открит въпросът дали изобщо сред богатството от старохристиянски строителни паметници на късноримската епоха в Сопианае е имало култово място на мартирите (например гробницата с изображението на четиримата мъже). Това би могло да се установи само ако в близост до гробницата на св.св.

[95] Худак, Надь 2005, 67.

[96] Бугар 2003, 306.

[97] Худак, Надь 2005, 66–68, особено бел. 214.

[98] Худак, Надь 2005, 44–46 и 70. Според авторите става дума за изображението на четири видни християнски личности от Сопианае, които не трябва да се свързват с нито една от мъченическите групи.

[99] Евентуално разрешение на въпроса може да бъде обстоятелството, че каменоделецът Симплиций (Simplicius) не е сред четиримата изобразени мъже, тъй като той приел християнството едва по време на съдебния процес (разпит с изтезания и екзекуция), т.е. не е бил покръстен.

[100] Худак, Надь 2005, 69, бел. 226.

Петър и Павел бъде открита погребална сграда, свидетелстваща за подобен култ: *a funerary basilica*.[101] Без да съм специалист по въпроса, смятам мнението на Жолт Виши за твърде вероятно: *този старохристиянски погребален храм или базилика е скрит в най-дълбоките пластове под катедралата, които не са проучвани досега при разкопки.*[102]

При изследване достоверността на агиографските откъси и на *транслацията* много по-съществено значение има мястото, където са работили петимата панонски мъченици, отколкото където са били удавени, т.е. по-важни са т.нар. Кьоверхед (и новопостроеният до него Храм на Слънцето) и Тюзешхед, както са наричали панонския порфирен хълм и каменоломната за порфир, където според Пасиона се е появил самият император. Изследванията на Дежьо Шимони показват, че през XIII в. *Архидякон Тома* (Thomas Archidiaconus) си спомня за чудати развалини, които бихме могли да свържем със споменатия в Пасиона Храм на Слънцето (Naptemplom). Той обаче едва ли се е намирал в Сирмиум или Сопианае: *in Pannoniae partibus in confinio Rutheniae*[103]. (Не може *Ruthenia* да означава земите в Сремско или Бараня).[104] Някои автори от миналото смятат (въз основа на обработваните камъни), че историята с каменоделците се е разиграла в близката планина Фрушка гора, други пък

[101] Худак, Надь 2005, 70.

[102] *Visy Zsolt*. Adatok Sopianae ókeresztény leletegyüttesének értékeléséhez. In: A pécsi világörökség. – Örökségi Füzetek 2. Pécs, 2003 (?), 120–123; Худак, Надь 2005a, 62–63.

[103] Шимони 1959, 93; допълнителна литература при бел. 11–12.

[104] Подозирам, че тук вероятно става дума за онова сведение на Аноним (или подобно на него), че след смъртта на Атила потомъкът на княз Салан, великият княз Кеан, по съвета и с помощта на императора на гърците, напуснал България, повел славяните от българските земи към руската граница. Т.е. под Рутения тук се имат предвид територии на българите, които действително стигнали до областите, наречени по-късно Рутения. Срв.: *Anonymus*, сар. 12. Аноним 1999, 18–19. SRH I:51. Друго обяснение би могло да се намери евентуално в късносредновековната представа, че Методий, предвид произхода на сремския и славонския архиепископ, е бил рутен (русин) и въз основа на такъв паралел споменатата Рутения би могла да бъде Славония. Срв.: Боба 2005, 128. А може би след завладяването ѝ през 803 г. българите заселили някой роднина на Методий по възходяща линия от Рутения на Балканите? Излишно е да гадаем.

отхвърлят тази локализация.[105] Шимони споменава приноса на Густав Венцел (1812–1891) за изясняването на въпроса. Според видния специалист по история на правото и особено на минното право решението на проблема до голяма степен е свързано с литографията и историята на минното дело. Венцел смята[106], че свързването на този факт с намиращите се в Сремско, т.е. във Фрушка гора, каменоломни за мрамор не е нищо друго освен хипотеза, но доказателството отлага за по-късно (и вероятно не го написва). След това Шимони прави подробен анализ на мраморните и порфирните находища в близките региони.

По отношение на мрамора би било съществено да се идентифицира мястото, наречено *Кьоверхед* (Kövérhegy), където е бил издигнат новият Храм на Слънцето: *in parte Pannoniae praecepit aedificare templum in loco gui appellatur ad montem pinguem*, тоест *Mons Pinguis*. Разглеждането на делото и произнасянето на присъдата станали край този храм. Относно локализацията Шимони изказва предположения за *Харшанските хълмове* (Harsányi hegyek) и намиращия се там мрамор и особено за *Хосухетен* (Hosszúhetény). А във връзка с *in parte Pannoniae* стига до заключението, че е много вероятно да става дума за разположения южно от Мечек район на окръг Бараня.[107] Съгласно най-новия Barrington Atlas of the Greek and Roman World *Mons Pinguis* е разположена в Герешдската хълмиста местност (тук карта № 3 на с. ...)[108], почти на същото място, където я локализира и Шимони – близо до Лугио.

Другата изкопаема руда е порфирът, към който Диоклециан е бил толкова силно привързан; по негова заповед мнозина каменоделци се отправили към каменоломната и каменоделната: *venientibus autem ad montem porphyreticum in loco qui vocatur igneus: locus qui vocatur igneus*, тоест към *Тюзешхей* (Tüzeshely

[105] Шимони 1959, 93–94. И Ференц Фюлеп, и Ендре Тот (1991, 104) отхвърлят извършената от Шимони идентификация на местата с каменоломни във Виланския планински масив. Аз лично приемам за меродавно единствено становището на Ендре Тот, но не и на Ференц Фюлеп.

[106] Шимони 1959, 94: позовава се на работата на Густав Венцел (Wenzel Gusztáv. Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880, 10).

[107] Шимони 1959, 96–97.

[108] Ed. by Richard J. A. Talbert. Oxford – Princeton, 2000.

'Огнено място'). Идентификацията на това място днес вече е невъзможна.[109] Някои изследователи мислеха, че става дума за зеленикавия порфир във Фрушка гора, но според Шимони в античния свят са харесвали по-скоро червения порфир – самият Диоклециан го е предпочитал. Червеният порфир обаче, в строго литографски смисъл, не се е срещал в Панония. Но пък е имало червен гранит и дори можем да предположим, че изразът *mons igneus* означава не *Огнено място* (Tüzeshely), а *Огненочервено място* (Tűzvörös hely). Впрочем една част от огненочервените на цвят гранитни колони в двореца на Диоклециан в Сплит вероятно също са били доставени от панонските рудници.[110] Такъв огненочервен гранит се среща в Бараня (Baranya), в района на Веменд (Véménd), Фазекашбода (Fazekasboda) и Себен (Szebény), в Герешдските хълмове (Geresdi hegyek), където Дежьо Шимони по време на теренните си проучвания открива следи от изоставени стари рудници. Ето защо може да се смята, че тази област е споменатата в Пасиона *mons porphyreticus*.[111] Вероятно по време на престоя си в Лугио през първата половина на ноември 293 г. Диоклециан е забелязал, че между *Lugio* (Dunaszekcső Дунасекчьо) и *Sopianae* се среща порфирен гранит[112].

Дежьо Шимони обаче не продължава литографските си анализи (хипотезите му все още очакват аналогични изследвания), защото, независимо дали ще бъдат потвърдени или не, въпросите за *Quinque ecclesiae* и за латинското наименование на Печ по време на Арпадовата династия така или иначе не могат да бъдат отделени от легендата за петимата панонски мъченици и трябва да се потърси обяснение за тях. Тълкуванията на Дежьо Шимони са следните:

В учредителната грамота на Печката епископия, издадена от Св. Ищван през 1009 г., но запазена само в препис от 1404 г., името на Печ е *Quinque ecclesiae*. „Това наименование се сре-

[109] Шимони 1959, 97. Н. Вулич се съмнява в достоверността на цялата тази история, тъй като в региона няма ни следа от истински порфир: Passio Sanctorum IV [!]. Coronatorum. Glas Srpske Kraljevske Akademija 160, 1934, 1 sqq (по Бугар 2003).

[110] Шимони 1959, 98–99.

[111] Шимони 1959, 99.

[112] Шимони 1959, 101, с допълнителна литература.

ща още през епохата на Каролингите (Conversio bajuvariorum et carantanorum) във формата *ad V (quinque) basilicas*, чието идентифициране с предишното не подлежи на съмнение. Тук явно става дума за късноантична, но позната и през цялото Ранно средновековие топонимия, при която числителното редно *пети* едва ли се е отнасяло до броя на църквите, а по-скоро отвежда към споменатите петима мъченици. Това тълкуване би било изненадващо доказателство, че споменът за една отчасти забравена традиция свързва мястото, където са погребани каменоделците, със Сопианае (Sopianae). Да, но как тогава се е стигнало до погрешната интерпретация за петте църкви? По аналогия с горепосочения начин на именуване [напр. *свети Димитър* > *Сремска Митровица*/Szent Demetrius > Szávaszentdemeter; по-късно отново ще се спрем на това име] Дежьо Шимони реконструира създаването на формата *Quinque basilicae* както следва:

„След като част от жителите на античния град се преселили другаде, името Сопианае постепенно потънало в забрава, докато останалото в селището население все по-масово приемало християнството и се настанявало в близост до гробището. Над гроба на мъчениците първоначално била издигната по-малка базилика, а името на новото селище се променило в този смисъл още през IV в. [**ecclesia quinque martyrum*]. По време на преселението на народите свързващият се с базиликата спомен за петимата мъченици продължавал да живее в наименованието на цялото селище и вероятно през епохата на Каролингите е била реконструирана или може би преустроена старата базилика, за което може да се съди по освещаването на храма от залцбургския архиепископ.

Следователно името на старохристиянското поселище от IV в. е било първоначално **Ad quinque* (*sc. sanctorum* или *martyrum) basilicam*, сетне **Ad quinque (sc. sanctos) basilica*, а западните автори, които не познавали местната традиция, го „поправили“ на *ad Quinque basilicas*. Очевидно са нямали никаква представа, че тук става дума не за *пет* базилики, а за една *единствена*, наречена по името на петимата мъченици, и така променили името на местността в *град на петте църкви* вместо *град на църквата на петимата*. По времето на Свети Ищван

създаденото край Сопианае старохристиянско селище навярно е било многолюдно, инак кралят едва ли щял да открие в него седалище на епископия (1009 г.). От данните, с които разполагаме, не може да се установи докога е просъществувала местната традиция, свързана с петимата каменоделци.“[113]

През изминалото близо половин столетие, откакто се появи статията на Дежьо Шимони, само Ендре Тот изследва посериозно[114] въпроса за двете латински наименования на Печ – *Sopianae* и *Quinque Ecclesiae/Basilicae*, като се концентрира най-вече върху континуитета на самото селище и въобще на селищата в Заддунавието през римската епоха.

Ендре Тот различава следните форми на континуитет:

континуитет на населението,

континуитет на сградите[115], както и

континуитет на култа.[116] Нека добавим и

континуитета на мястото, който безспорно съществува в заддунавските градове, но не заради останалите три вида приемственост, а защото са разположени на възлови места по използваната и през Средновековието римска пътна мрежа и

[113] Шимони 1959, 101–102.

[114] Не смятам, че споменатите разработки на Лайош Киш в областта на етимологията са резултат на сериозно научно начинание.

[115] Прекъсването на континуитета в строителството през номадската по характер маджарска (и аварска) епоха е представено прекрасно още от Флориш Ромер (1873, 10–11, в бележките): „маджарите, които били номади по природа, съзнателно избягвали ограниченията, а пространството, заето от някогашни канавки и насипи, използвали най-вече като ниви, лозя или ливади. <...> в римските крепости в *Марот и Сентендре* отглеждали грозде, а крепостта в *Богдан* служела за пасище. Крепостта между Бата и Ерчен, както и *адонската*, останали извън населените места; в Барач, Кьомльод, Батина и Зимон отново се простират красиви лозя.“ Интересна е гледната точка на Хенрик Хорват: „Времето, когато в строителната пластика можем да установим тежнения към класицизиране [антични мотиви], съвпада с появата и разпространението на онова летописно известие, което превръща Аквинкум в седалище на Атила и под името Сикамбрия (Sicambria) го отъждествява с легендарната столица на Франкската [*recte* Аварската] империя“ (*Horváth Henrik.* Pannoniai-antik elemek továbbélése román épületplasztikánkban. Pécs, 1935, 30).

[116] Много добър пример за това е храмът на свети Димитър, изграден в Сирмиум в края на IV и началото на V в. от илирийския управител *Леонтий* (Leontinus). По време на унгарското настъпление през 1071–1072 г. църквата е оцеляла сред развалините.

заедно с тях представляват естествените географски центрове на отделните региони.[117] По тези места употребата на каменния материал от римските сгради и надстрояванията следва да бъдат причислени вече към *редуцираната форма на континуитета на сградите.*

Ендре Тот твърди, че на първо място мащабните сгради (чак до разрушаването им през Средновековието), дори и да са оцелели и да са били непрекъснато използвани, пак не доказват етническия континуитет на населението. А културата традиция е немислима без етнически континуитет.[118] При тълкуването на латинското наименование на Печ обаче „не можем да изхождаме от обстоятелство, което предполага континуитет на населението и продължаване на култа".[119]

Немалко данни и аргументи подкрепят тезата, че след края на римската епоха в Печ не е останало предишното население. Установява се тъкмо обратното: доводите и фактите говорят, от една страна, за планомерно преселване на населението, а от друга – за пренасяне на мощите и гробовете на някои особено почитани личности[120] (в случая с гробището в Алшохетен), докато гробниците в Печ били ползвани като място за живеене. А фактът, че в началото на управлението на Свети Ищван, около 1000 г., намиращата се в старохристиянското гробище *cella trichora* била възстановена[121], наред с *един ограничен континуитет на сградите* (отново се използват за същите или аналогични цели), може да е доказателство и за *възраждането* или *подновяването* на християнския култ (стига друга трактовка да не го изключва или приема за неправдоподобно).

Що се отнася до вече споменатите податки в Conversio – *Item <...> ad Quinque Basilicas temporibus Liuprammi ecclesie*

[117] Ласло 1942, 784.

[118] Тот 2001, 35; Тот 1992, 101, 104.

[119] Тот 1992, 104.

[120] Пренасянето на мощите на петимата мъченици в Рим?

[121] Тот 2001, 35–37. *Tóth Endre*. A pécsi ókeresztény sírépületek eredete és jelképei. In: A pécsi világörökség 2003, 115; *Tóth Endre*. Sopianae a késői császárkorban. Пак там, 31. По този въпрос вж. още Худак, Надь 2005а, 59–60. Смятам, че датировката от XII в., на която те се позовават във връзка с двата периода на втория слой боя, е шикалкавене, характерно за историята на изкуството.

dedicate sunt[122], според Ендре Тот се има предвид не Печ, а такава действително попаднала под властта на Каролингите територия, където е живяло *романско* население, тоест някъде в Словения или Хърватско.[123] Споменатият вече Тома Сплитски например е познавал селищното име *Quinque Ecclesiae* в тамошното Косово (Rigómező) между Сплит и Книн (античния *Тений*). На посоченото място действително са открити 5 църкви от X–XI в. (u Kosovu polju kod Knina: pet crkava u Kosovu: Карта № 4).[124]

Подробно обяснение за *Quinque ecclesiae* (*episcopatus qui vocabitur Quinqueeccl*[125]), срещащо се в учредителната грамота на Печката епископия, намираме в друга студия на Ендре Тот.[126] В нея авторът също не приема съображенията на Дежьо Шимони за културен континуитет, който предполага етническия (на населението). Подробно представените още през 1992 г. аргументи се потвърждават и през 2002 г.: няма никакви данни, които да показват, че в Сопианае се е запазило *градското население* или поне част от него.[127]

Тъй като става дума за един от корифеите по този въпрос, важно е да се изтъкне мнението на Ендре Тот, че „латинското наименование на Печ не се корени в етнико-културата традиция от римската епоха или от времето на Каролингите преди завладяването на родината".[128] „Действително може да се предполага, че южно от р. Сава и в Югозападна Панония (където може да

[122] Тот 2001, 38, с допълнителна литература.

[123] През предполагаемия период Печ е бил подвластен на все още езическото българско канство.

[124] Тот 2001, 38. Тази информация получих с любезното съдействие на Миклош Такач. Срв.: *S. Gunjača*. Ispravci i dopune starijoj Hrvatskoj historiji, III. Zagreb, 1975, 133–137, 166-167 и таблица VII на с. 154. В близост до една от църквите („Св. Сесилия") през 1089 г. хърватските велможи убили своя крал Звонимир вероятно защото е влязъл в съюз със Свети Ласло срещу немския владетел. Някогашното хърватско *Косово* е всъщност днешна *Бискупия*.

[125] *Szentpétery Imre*. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest, 1923, № 5; Тот 1992, 102.

[126] Трябва да спомена, че селището *не е било наречено на петте църкви*. Разбира се, съвършено вярно е твърдението на Тот (2001): през V–XIII в. в Сопианае не е имало пет църкви, действащи по едно и също време. Вж. Тот 1992, 103–104.

[127] Тот 1992, 102.

[128] Тот 1992, 106.

се търси CBC Quinque Basilicae) от IV в. насетне е съществувал култов континуитет."[129]

Подобно на по-късната си студия, през 1992 г. Ендре Тот с впечатляваща аргументация локализира каролингската *Quinque Basilicae* на друго място в източната част на Каролингската империя: това не е „име от времето на Каролингите. Вероятно е название на по-раншно селище, което трябва да се търси по-скоро на територия, където са живели волки-тектосаги[130]; основателно е предположението на Габор Векон за село, обитавано от представители на *романски* народ. Настоящите ни познания обаче не ни позволяват да допуснем, че в Източното Заддунавие е имало такова селище. Ето защо местонахождението на CBC [Conversio] Quinque Basilicae (ad QuinqueBasilicas[131]) може да се търси някъде в окръг Зала или малко пò на юг, респ. пò на север".[132]

Тъй като сред няколкото имена на Печ[133] няма и следа от наименование *Пет храма*, което да съответства на *Quinque Ecclesiae*, Ендре Тот (в съгласие с Габор Векон) прави заключението, че *Quinque Ecclesiae* първоначално не е било непременно селищно име, а може да е било име на епархия, както впрочем се казва и в учредителното писмо на епископията.[134] Името *Quinque Ecclesiae* е било създадено за назоваване територията на епархията вероятно защото по времето на Свети Ищван на това място се издигали или строели пет храма в съответствие с броя на петте диоцеза.[135]

[129] Тот 1992, 104.

[130] С въпроса за *волките* (*walch*) съм се занимавал много; последно в Макаи 2006, 71–83, особено 79–80. Съществената сега е, че в триъгълника Дунав–Драва–Бараня е имало първоначално волкско население (*volcae* > *walch*. От гледна точка на локализацията на *Quinque Ecclesiae* тази трудност е преодоляна.

[131] Nótári Tamás. Conversio Bagoariorum et Carantanorum Aetas 2003:3, 180, бел. 150.

[132] Тот 1992, 103.

[133] Тот 1992, 105: наименование, свързано с думата *пещ*, или произлизащо от лично име. Срв. като друга възможност Nagy Géza Ethn. 1894, 208: наименованието на града идва от алтайско-татарската дума *peš* 'пет'.

[134] Тот 1992, 105.

[135] Тот 1992, 106.

На размисъл навежда една податка в грамота от 1235 г., според която крал Свети Ласло *sedem fundauit episcopalem, videlicet Zagrabiensem, cuius sedes dyocesim a sede Quinque ecclesiensi super Lysniche fluentum, quod alio nomine Wolko vocatur, terminavit.*[136] *Lysniche ~ Lěsъnica* наистина е името на р. *Вука*, която при крепостта Вуковар се влива в Дунав. Разположеното по-нагоре от нея, на север (*super*), *sedes Quinque ecclesiensis* епископско седалище (*sedes episcopalis*) може да бъде само Печ (не и диоцезът). Тъй като в грамотата на немския император Ото II от 984 г. името *Quinque Ecclesiae* се споменава във връзка с Печ,[137] то не може да бъде отнесено към създадените от Свети Ищван пет диоцеза.

[136] Мелих 1925–1929, 93, с препратки към Тивадар Ортваи.

[137] Худак, Надь 2005а, 64. По въпросите за името на Печ и за гробниците в града вж. Макаи 2007, където има подробна информация за новата етимология на топонима.

СЕНТЕРНЕ (МАЧВАНСКА МИТРОВИЦА)

В една от студиите на Ендре Тот попаднах на твърде важен според мене факт, който досега ми беше убягнал от вниманието. Става дума за издигнатия в чест на *свети Иреней* храм в Сирмиум, за който напоследък писах надълго и нашироко.[138]

Обобщено накратко, обреченият на глад, превзет и вероятно опожарен[139] от Баян Сирмиум, чието византийско-римско население било прогонено, бил отново заселен *като град* едва в края на 20-те години на IX в., когато попаднал в ръцете на българите. През X в. била изградена епископска катедрала, чийто покровител станал *свети Иреней*, на унгарски *Szent Ernye* [Сент Ерне], по името на епископ Иреней (при гърците *Eirenaios*), загинал мъченически през III в. Българският култ към първия епископ на Сирмиум Иреней доказва, че славянобългарската църква продължила да почита местните християнски традиции.[140] В някогашната *Сремска крепост* (Szerémvár), на острова пред *Сирмиум* (Szávaszentdemeter, Сремска Митровица) се е издигал манастирът „Сент Ерне". По-късно самата Сремска крепост получила името Szenternye [Сентерне]. Унгарското *Ерне* произлиза от латинското лично име *Irenaeus*. За първи път се среща в учредителната грамота на Тиханското абатство от 1055 г. като лично име: жупанът *Ernei ~ Irnei comes – Ernye* е един от заверителите на грамотата.[141] Формите *Irenaeus ~ Ireneus* и

[138] Макаи 2005а, 49–54.

[139] Известно е, че една година след превземането си Сирмиум *станал жертва на огромен пожар: градът изцяло бил унищожен. Варварите избягали оттам и мястото запустяло*: вж. Садецки-Кардош 1998, 59. Въпреки това няма основания да се предполага, че градът бил напълно обезлюден: *причинените от пожара щети със сигурност е можело да бъдат възстановени с помощта на многобройната работна ръка, с която е разполагал каганът* (пак там). През 584 г., след превземането на Анхиало, каганът – в страха си от тюрките – се оттеглил с хората си тъкмо в Сирмиум (пак там, с. 61 и 63). Следователно мястото не е било безлюдно, а изпълнено с бойците на Баян.

[140] Дьорфи 1952–2153, 331.

[141] Árpád-kori oklevelek, főszerk. *Györffy György*. Budapest, 1997, с. 24 и 109. Извеждането на името от турското *Irnek* – един от синовете на Атила, което прави Дюла Немет, е куриоз в тюркологията (A hunok nyelve. In: Németh 1941/1986, 224).

Ernye обаче изглеждат толкова далечни една на друга, че някои биха се усъмнили в общия им произход.

В своята статия Ендре Тот се позовава на факт, свързан с базиликата в Сирмиум, издигната в чест на свети Иреней: *in basilica domini nostri Erenei.*[142] В столетията след римската епоха името на светеца е имало и форма *Ereneus*, а това улеснява отъждествяването на началния звук [e] в унгарското наименование *Ernye* със звука [i] в латинското (и още повече с началното [ei] във византийско-гръцкото наименование *Eirenaios*). До формата *Ernye* се стигнало главно през староунгарския вариант *Erenye* (вж. по-долу).

Славянското наименование на наследника на Сирмиум изминава по същество подобен на Иреней и на петимата мъченици път. Името *Митровица* лесно може да бъде изведено: *свети Димитър* (*Szent Demetrius,* на унгарски *Demeter*) също става мъченик на брега на р. Сава (236–237 г.). От *Demetrius = Dimitrius* произлиза славянското *Димитровица*, от което впоследствие, с отпадане на първата сричка, се е получило *Митровица.*[143] Свети *Иреней* (Szent Irenaeus), т.е. епископ *Eirenaios*, на 6 април 304 г. след продължителни мъчения се преселил във вечността: отвели го на моста над р. Сава, където го обезглавили и хвърлили тялото му в реката. Възниква обаче въпросът как, кога и в чии уста от *Eirenaios* и *Irenaeus* се е получил **изключително унгарският** вариант на името *Ernye*. Трябва да подчертаем, че **славянско посредничество не е имало**. По същия начин както не е имало и при извеждането на топонима *Valkó* в Сремско.

Става дума за такъв случай на *континуитет на културното място*, който не изисква приемственост нито по отношение на селище, нито на етнос, нито на използване на сграда, но все пак

[142] Тот 2001, 37, бел. 44, с препратка към студията на Н. Дувал (Sirmium, „Ville impérial" ou „capitale"? XXVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina. 1979, 83–94).

[143] Според едната традиция по заповед на император *Валерий Максимилиан* около 285 г. Димитър бил пронизан с копие в римския цирк. Според другата традиция самата мъченическа смърт е настъпила също в Сирмиум, но вече по времето на император Галерий Максимилиан: 236–237 г. сл.Хр.

осигурява възвръщането на стария култ (един вид *специфичен или ограничен континуитет*). Гислер формулира това по следния начин:

„Традиция на светите места и на селищните имена изглежда възможна, без да е било необходимо да има селищен континуитет на романско население на даденото място. <...> това, че църквата се завръща по светите места, се разбира от само себе си.“[144]

Църквата се завръща на святото място (ако е запазен споменът за него), като според случая възстановява светите обекти: черквите, чийто патрон е светецът, заедно с името на селището или само на черквата. Същността е да се възроди храмът: да се *продължи името Irenaeus* през *Ereneus* до унгарското *Ernye*. Без наличието на какъвто и да било признак за постоянно присъствие на римско и византийско, дори гепидско поселище, но с белезите на живот по време на аварите. Възможно е имената *Иреней* (Eirenaios~Irenaeus) и *Димитър* (Demetrius) да са били възстановени от българските завоеватели доста време след 826 г. (когато вече са приели християнството), но затова е трябвало отнякъде да знаят, че светостта на мястото се свързва с мъченическата смърт на *Irenaeus*, настъпила на 6 април 304 г.[145] *Откъде ли са могли да го знаят с такава точност*?

Археоложките проучвания, разбира се, показват, че в Сирмиум *градският живот* бил преустановен, а заедно с него – етническият континуитет, непрекъснатостта на строителните дейности и почитането на култа, но въпреки всичко и след 582 г. *е имало живот в развалините*: в някогашните императорски градове тук-там са намерени гробове в пет *некропола от времето на аварите* – както от ранноаварския, така и от късноаварския период, т.е. от VII–IX в.[146] За съжаление нито един от тях не

[144] Гислер 1997, 241.

[145] Според Тамаш Бодяи Сирмиум, Сремска Митровица, която на мястото на древния град съхранила спомена за мъченика свети Димитър, и Мачванска Митровица, която запазила спомена за мъченик свети Иреней, също свидетелстват за *оцеляването на християнството*. Вж.: *Bogyay Tamás*. Kopernikuszi fordulat? In: Боба 2005, 270.

[146] Трудно ми е да приема, че ранните авари, които завладели града с цената на големи трудности, са били толкова калпави стратези, че със сериозно подкрепление не са могли да запазят това централно място. Свидетелстващите за обез-

бил изследван както подобава,[147] но това показва не крехкостта на континуитета, а плановите националистически цели и ниското качество на (някогашната) югославска археология. Казано по-деликатно – *характера и насочеността на проучванията*. Разкриването на аварски (неславянски) антики действително бе забранено и само смели сръбски и унгарски специалисти дръзваха да се захванат с подобно нещо. Макар и да липсват достатъчно данни, твърдението, че „не знаем нищо за това, какво се е случило след превземането на града“[148], е неиздържано.

Впрочем когато след тригодишна обсада (579–582) Сирмимум бил превзет, жителите, *които оцелели, взели със себе си каквото могли и напуснали града, в който след това заживели само варварите*. В друг вариант: *оцелелите се изнесли от града, а той бил превзет от варварите, които се заселили в него*.[149]

Петте некропола в Сирмиум означават едно и също нещо: не е имало непременно народен (етнически) континуитет, но животът не прекъснал. Може ли да се предположи, че един променен етнос (чиито предводители първоначално са били езичници) ще запази известни елементи от някогашния градски и култов живот, или поне спомена за него? Според мене може. Още повече, че сред обитаващото южните части на ранноаварската империя население е имало голям брой християни, отведени там като пленници.

людяването на Сирмиум развалини са били тъкмо като развалините в Аквинкум и Таутантум, със 74 аварски гробища над тях и край тях. *Градският начин на живот бил преустановен за известно време, но продължил в развалините.*

[147] ADAM I, 326.

[148] Балинт 2004, 601, бел. 1794.

[149] Садецки-Кардош 1998, 50–52: *римляните отстъпили града на аварите, аварите пък им оставили жителите на града*. Срв.: Боба, 2005, 172.

ХРИСТИЯНИ В ПЛЕН НА АВАРИТЕ И КОНТИНУИТЕТЪТ

В ранноаварската епоха редица византийски (и итало-далматински) християни попаднали в плен на аварите по време на войните, които аварите и славяните водели срещу вярното на императора романизирано население.[150] Понякога се случвало да бъдат освобождавани срещу откуп (по-заможните) пленници.[151] До най-важните събития обаче се стигнало някъде към 678 г., като подробностите около тях са свързани именно със Сирмиум.

И така, в *„Чудесата на свети Димитър"* пространно се описва как след 582 г. ранните авари вземали пленници по цялата територия на Балканите и ги заселвали в империята си. При това *гореспоменатият каган Хаџон заселил целия народ, тоест всички, попаднали в плен, които после станали негови поданици, по поречието на р. Дунав в онези части отвъд Панония, чийто главен град в миналото носел името Сирмиум. От този момент насетне (отвлечените византийци) се смесвали с българи, авари и други (езически) народи, раждали деца помежду си и така се създало едно безкрайно многообразно население. Децата* ***възприемали*** *от бащите* ***си техните традиции и влечението на народа към ромейските обичаи****. Така както еврейската нация в Египет нараснала при управлението на фараона, по подобен начин сред споменатите народи се умножило племето на християните по пътя на (изповядването на) истинската вяра и на животворящото свето кръщение. Разказвали си един на друг за древната родна земя и в сърцата им лумвал пламъкът на желанието за бягство.*[152]

[150] Садецки-Кардош 1998, § 69–71. и с. 216. Още при обсадата на Сирмиум през 582 г. Баян твърдял, че *заради императора на ромеите освободил преди време десетки хиляди военнопленници и ги върнал на римляните, а после пленниците станали слуги на славяните* (Садецки-Кардош 1998: 47).

[151] Садецки-Кардош 1998, § 87 и 92.; Pohl 2002, 196–197.

[152] Садецки-Кардош 1998, 219–220. (Подчертано от автора, Я. М.)

Дошло време за водения от Кубер бунт и след пет победни битки срещу преследващия бегълците каган „Кубер, заедно с целия гореописан народ, преминал споменатата река Дунав, пристигнал в нашите зами и завладял Керамисийското поле (дн. Битолско поле в Република Македония)".[153]

Не вярвам обаче всички жители на Сирмиум да са избягали със своя кан, тъй като там очевидно е имало и други народности – например прозелити (с цялото си движимо имущество), и едва ли всички са го последвали. Аварите, българите и някои други езичници сигурно са останали в града, но вече били приели – или поне са познавали – *традициите, свързани с ромейските обичаи*, какъвто е почитането на светците мъченици.

Така е бил онаследен и съхранен култът към *Eirenaios* (и *Demetrius*), който още по времето на аварите се е преименувал и превърнал в култ към *Erenye*, а после към *Ernye*. По време на българското владичество тези традиции продължили, но до строителство на *нова църква* не се стигнало в епохата на аварския каганат, нито през първите десетилетия от господството на българите, тъй като при управлението на Омуртаг (ок. 815–831) християните все още били преследвани. Сирмиум не попаднал в ръцете на каролингите. Става все по-ясно, че през 870 г. Коцел не без основание е помолил папата да изпрати Методий като епископ в Сирмиум: там със сигурност било пълно с християни. Сега обаче се налага да направим малко отклонение. Следва кратка схема на събитията.

[153] Садецки-Кардош 1998, 220.

МЕТОДИЙ – МОРАВИЯ – СИРМИУМ

По молба на Коцел, а вероятно и по други причини, през 870 г. папа Адриан II (867–872) ръкоположил за архиепископ на Сирмиум Методий, който тъкмо по това време бил папски легат при Коцел в Заддунавието.[154] Папата изпълнил молбата, тъй като след аварската победа (582 г.) сремският епископски престол бил вакантен[155], но решението дошло чак след двегодишно умуване или протакане (867–869). По силата на сключения през 845 г. в Падерборн мир седалището (Сирмиум[156]) било подвластно на българския кан[157], затова там дори папата нямал право да изпраща епископ. Нещо повече, той не могъл да стори това и през 863 г., понеже в България все още не било прието християнството.[158] Ето защо изпратил Кирил и Методий в двора на Ростислав, на моравска земя, един вид за да уравновеси тамошното влияние на немското духовенство. След четиригодишна успешна мисионерска дейност Кирил и Методий се отправили за Рим, където Константин (вече под монашеското име Кирил) намерил смъртта си на 14 февруари 869 г. Впоследствие папата ръкоположил Методий за архиепископ и същевременно за легат, в чиято сфера на влияние влизал и град Сирмиум-Срем. Епископско-архиепископският престол в Сирмиум и по-рано не е бил под юрисдикцията на византийската църква.

[154] Vita Method. cap. 8. Ръкополагането вероятно е извършено в краткия период на безвластие между Ростислав и Светополк: Гислер 1997, 28, бел. 157; Х. Тот 1991, 116 и 126: Светополк моли папата да изпрати Методий.

[155] Има сведения (папски писма) за това, че през 582 г. епископ на име Себастиан (Sebastianus Sermiensis) напуснал аварите и отишъл в Италия. Някои автори дори предполагат (също въз основа на папски документи), че още през 590 г. в Сирмиум е действал епископ на име *Iohannes*: Садецки-Кардош 1998, 52–53.

[156] *Diocesis Pannonica*, „за епископ на престола на свети Андроник", *archiepiscopus Pannoniensis ecclesiae*: Боба 1996, 85–92.

[157] Annales Regni Francorum, anno 845: *Hludowicus in Saxonia apud Padrąbrunnon generale placitum habuit, ubi fratrum suorum et Nordmannorum, Sclavorum quoque et Bulgarorum legationes suscepit, audivit et absolvit.* Annales Fuldenses, 35.

[158] През 864 г. цар Борис и семейството му били покръстени, а през 864– 866 г. българите масово приели християнството.

Съгласно папската була Методий поел към Сирмимум, но стигнал само до Заддунавието, най-вероятно до Мошапурц (Блатноград). Там се заловил със създаването на църковна организация, подчинена само на папата, с което, понятно защо, предизвикал ревността на „немската имперска църква". В замяна Залцбургската архиепископия направила какво ли не: появил се памфлетът „Покръстването на баварците и карантаните (каринтийците)"; от друга страна, през 870 г. със съгласието на залцбургския архиепископ епископът на Пасау Ерманрих наредил Методий да бъде задържан.[159] Това сложило край на „сремската мисия" на Методий. Последните години след освобождаването си славянският проповедник прекарал отчасти на моравска земя (873–879), отчасти в Рим (879–883), отчасти във Византия. Накрая се завърнал в Моравия.

През 884 г., или още по пътя от Рим за Византия, някъде в района на Долни Дунав срещнал „краля на угрите", вероятно самия Арпад или някой от неговите първенци.[160] Смъртта му настъпила на 6 април 885 г., но не се знае къде. „Бил погребан от лявата страна на голямата моравска църква, в стената зад олтара на Богородица."[161]

От твърде подробното описание не ми става ясно къде се е намирала тази голяма моравска църква. В Нитра, в седалището на епископ Вихинг? Към който и извор да се обърнем, не можем да разберем къде точно е погребан Методий.[162] Известно е, че на

[159] И. Тот 1991, 118–122.

[160] И. Тот 1991, 126–140. От гледна точка на историята за събитията, свързани с Арпадовото завладяване на родината, не е маловажно мнението на Имре Х. Тот, че в късната есен на 884 г. Методий „се срещнал с унгарския княз край средното течение на р. Дунав, закъдето отпътувал от архиепископската си резиденция". По всяка вероятност от Нитра (пак там, с. 143–144), където епископ е бил Вихинг, един „авантюрист в епископски одежди", но под върховенството на Методиевата архиепископия. Или отдругаде? Каква може да е ролята на (неизвестното със сигурност) седалище на Методий за това, къде той се е срещнал с угорския крал: някъде край Долни или край Средни Дунав. Но при всички случаи на българска земя.

[161] И. Тот 1991, 146. – Срв. Боба 1996, 89.

[162] KMTL вж. при *Методий и житие на Методий*, също и *Humpa.*; *Györffy György*. István király és műve. Budapest, 1977, 115: Крепостната църква е постройка от времето на Арпад, докато изградената при господството на моравците черква е с неизвестен патрон и е била разположена в равнината. Действително, по-новите разкопки в Словакия не известяват за църква от IX в. в горната крепост на Нитра

Цветница е бил посетен от Светополк.[163] От Пространното житие на Методий знаем също, че като приключил превода на Светото писание на старославянски език, вероятно на 26 октомври 883 г., той *участвал в празника на свети Димитър*[164], въпреки че преди години е водел борба срещу *северните епископи.*[165] Един ръкоположен сремски архиепископ естествено е можел да почете паметта на св. Димитър както в Нитра, така и на друго място. Защо не тъкмо в Uherské Hradiště-Stare Město [Ухерско Храдище-Старе Место], което през IX в. било наричано *Velehrad* [Велехрад] и е смятано от мнозина за моравското седалище на Методий.

Не е известно къде всъщност се е намирало седалището на Методий – ръкоположения епископ на Сирмиум, архиепископа на моравците (*Metodius reverendissimus archiepiscopus sanctae ecclesiae Marabensis*[166]), панонския легат на папата, нито къде е бил погребан.[167] Не се знае къде е бил погребан и Светополк – покровителят,

(Беднар 1997, 19–26, и схеми № 1 и № 3). Бона 1998, 35–37: „За съжаление и по-новите разкопки в Нитра – по същия начин, както в Пожонь (дн. Братислава) – бяха поставени в услуга на „моравско-словашката традиция". Опитват се да обяснят произхода на крепостта в Нитра с една несъществуваща палисадска крепост от IX в. [...] Разкопките ясно показват, че на крепостния хълм никога не е имало нито моравска палисадска крепост, нито черква от времето на моравците, нито княжески дворец, а намерените на крепостния хълм няколко гроба от IX в. опровергават тъкмо селищния континуитет." Срв.: Беднар 1997, 24; Ф. Ковач 1978, 107–108; *Sólymos Szilveszter*. Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon. Budapest, 1996, 13–19: някои словашки изследователи смятат църквата в Прибина от времето на моравците за предшественик на катедралата в крепостта, но тезата им е неиздържана (с. 18).

[163] И. Тот 1992, 146.

[164] Ф. Ковач 1978, 104.

[165] Ф. Ковач 1978, 96.

[166] Боба 1996, 88.

[167] Имре Боба подхвърля, че при разкопките в Митровица, в частта южно от р. Сава (Siringrad ~ Szenternye), са намерени останки от епископска катедрала, а в третия пласт от развалините ѝ е открита могила. Църквата може да е била епископската базилика на Методий, а ако се съди по погребалния ритуал, гробът съдържа скелета или мощите на Методий (И. Тот 1991, 118, с препратка към с. 96 от англоезичното издание на Имре Боба; *NB:* тези данни не открих у Боба 1996. Вж. обаче *Boba Imre*. Szent Metód és Szventopolk kapcsolata Sirmiummal és Szlavóniával a pápai levelezés és a horvát hagyomány tükrében. – In: Boba 2005, 144–149). При разкопки на територията на средновековния град Сентерне (*villa* или *ecclesia Sancti Irenei*) някой си В. Попович открива основите на четири църкви, построени една върху друга. Първата от тях е изградена през IV в. върху римско гробище.

посетил Методий на смъртния му одър. Дали някъде в Нитра, или на посоченото в легендите място, в Зоборския манастир? А може би синът му, Светополк II, е отнесъл тялото във Велехрад (Велеград), където то е било положено за вечен сън редом с прадедите му?[168] Но само част от тях можели да почиват в християнски храм, тъй като по-старите не били християни.

На Садското възвишение в Ухерске Храдище-Старе Место[169] се издига онзи религиозен център, където обикновено били погребвани членовете на моравските владетелски фамилии. През втората половина на IX в. към храма бил изграден и личен параклис, в който към края на века в гроб № 12/59 бил погребан със скромни атрибути (защото бил християнин) един 45–50-годишен мъж. По редица белези археолозите стигнаха до заключението, че става дума за гроба на лице, което някога е било начело на властта. Според отлично подготвените усърдни словашки колеги това би могло да бъде и гробът на самия Светополк. Разбира се, смъртта на владетеля не е настъпила поради удавяне или задушаване при обесване (както разказват унгарските легенди), а е била причинена от огромна киста в долната челюст.[170]

Възможно ли е отколешният враг на Каролингите, на Арпад – и на собствения му народ! – след толкова войни и многобройни раздори все пак да е починал на меко ложе? Този, който

Може да се допусне, че в мартириума е запазен гробът на свети Иреней (Boba 2005, 145). Миклош Такач обаче показва, че по-късните етапи в строителството на абсидата на намиращата се в Мачванска Митровица църква изключват възможността за датиране на евентуалния гроб на Методий от IX в.: KMTL 460. Така от твърде сложните за мен тези на Имре Боба, покрай многобройните спекулации, остава само множеството грижливо събрани, но на места погрешно интерпретирани изворови данни.

[168] Галушка 1997, 58. Други, сред които и един господин, който е отчасти археолог, отчасти незначителен политик, смята, че тленните останки на Светополк се намират в гроб 50.1 в Микулчице.

[169] Името на мястото – Маджарска крепост (Magyarvár) – позволява да се направят интересни изводи, особено въз основа на първия член *Uherský, Uherské* 'унгарски' в състава на топонимите край устието на потока Оршова (в Илюстрираната хроника *Orsoua*) от двата бряга на р. Морава, но сега няма да се спираме на този въпрос. За по-подробна информация вж. *J. Melich*. Über den Namen Brünn. Budapest, 1941. Вж. също Макаи 2006с, 26–29.

[170] Галушка 1997, 58–59.

до сетния си час е насърчавал хората си да ненавиждат мира и да останат врагове на земляците си: *ne pacis amatores, sed pocius inimici domesticis persistere.*[171] В разсъжденията на славянските историци за Светополк не намирам нищо приемливо.[172] Странно е, като се има предвид, че петте великолепни тома на *Magnae Moraviae Fontes Historici* би трябвало да дадат възможност за „написването на нова моравска история, която да отразява духа на изворите." Но се случи друго: *прекрасното изследване послужи като основа за преформулиране на едно старо схващане.*[173] За съжаление стават такива неща!

Възможно е тъкмо споменатата от Методий церемония в деня на св. Димитър да е събудила интереса (?) на Имре Боба, който дава радикално нова интерпретация на проблема за отношенията между моравците и Сирмиум, за енорията на Методий, за местоположението на територията, където са властвали моравците, както и на редица други въпроси, свързани с тях. Обобщено в едно изречение, тази Моравия, за която от столетия се предполагаше, че се е намирала на север от Дунав [т.е. в западната част на днешна Словакия и западно от нея], в действителност е била моравско княжество, което може да се локализира в територията на Панония [Inferior] [от римско време] като част от една по-голяма, простираща се до Адриатическо море патримониална империя *Склавония.*[174] Река на име *Morva-Morava* има и на едното, и на другото място: хилядолетия наред и двете играят важна роля в хода на историята.

Не е моя задача да създам ред в лабиринта от хилядите въпроси, поставени от Боба, и предложените от него многобройни решения. Но смятам, че неговата теория (между другото) е несъвместима с детайлно разгледаните по-горе (и по-долу) неоспорими факти относно господството на българите в Карпатския басейн. Независимо от това е необяснимо *дълбокото мълчание на специалистите след средата на 80-те години.*[175]

[171] Макаи 2003, 21.

[172] Срв. още Макаи 2003, 19–65; Макаи 2003а, 126–135.

[173] Püspöki Nagy Péter in: Boba 1996, 8.

[174] Боба 1996, 16. Много нови подробности в сборника в чест на Боба (2005).

[175] Püspöki Nagy Péter in: Boba 1996, 9.

Трябва още да добавя, че за жалост Имре Боба също принадлежи към историците, които предполагат, че на територията на някогашния аварски каганат през IX в. живеели предимно славяни.[176] Това твърдение просто не отговаря на реалностите и използването му подлага на съмнение всяка друга теза, изградена върху него или свързана с него. Не ми е ясно какво го кара да мисли, че към 900 г. [Арпадовите] маджари *окончателно са завладели земите между Дунав и Сава.*[177] Няма исторически извори или археологически податки, които да свидетелстват за това. Едва през 1071–1072 г. – след контрибуциите, последвали битките срещу Салан, унгарската войска отвоювала Белград от Византия. Втората успешна унгарска обсада е в 1127 г., но и тя не била последвана от трайна окупация на крепостта – само камъните от зидовете били пренесени за укрепване на земунската твърдина.[178] До окончателното и пълно завземане на Сирмиум се стигнало едва през 1017–1072 г.[179]

***

И така, до изграждане на нов храм в Сирмиум се стигнало едва след пълното славянизиране и християнизиране на българите. Когато след 885 г. мъж на име Боритаркан бил комендант на Белград, със сигурност още не е имало черква. Най-рано някъде след 864 г. се организирала православната епископия. Поверотно е обаче предположението, че основите на епископията са поставени от цар Самуил малко преди 1018 г., т.е. преди края на първата независима българска държава.[180]

Още Янош Мелих прозря и осъзна този специфичен континуитет в Сирмиум и позовавайки се на една от прекрасните творби на Константин Иречек, написа следното: „почитта към сремския <...> *свети Иреней* (срв. в староунгарски *Szenterenye*,

[176] Боба 1996, 17.

[177] Боба 1996, 18.

[178] Takács Miklós in: KMTL 93. От края на IX в. до 1018 г. Белград (1333–1344: *albensi de Nandor*, 1388: *Nadurfeyerwar*, 1430: *Nandoralbam*, *Alba Bulgarie* или *Alba Bulgarica*, при Бонфини *Alba Graeca*) се намирал във владение на българите, но след това отново принадлежал към Византия. Вж. Кирай 1977, 33.

[179] Takács Miklós in: KMTL 460.

[180] Takács Miklós in: KMTL 460.

Szentiréne), която без прекъсване се наблюдава на тази територия от IV в. сл.Хр. до XII–XIII в., може да бъде разбрана само ако допуснем, че *съществува приемственост в християнската вяра на населението* от горните места [напр. Сремска Митровица и изобщо Сремска област] *и тази приемственост не е била прекъсната по време на аварското господство* <...> За това, че през X–XII в. [от 826 г., сетне откъм 986 г. и при господството на българите] и после от татарското нашествие до началото на XVI в. тук е имало значително унгароезично население, съществуват редица доказателства. [...] Унгарски географски имена. *Всички доказателства свидетелстват, че маджарите не са късни заселници по тези земи, както твърдят някои хърватско-сръбски учени, а вероятно са най-старият народ сред тамошните жители.*"[181]

[181] Мелих 1925–1929, 77, с препратка към книгата на К. Иречек: Die Romanen in den Städten Dalmatiens, I. c. 65 и c. 83. (Подчертаването на автора, Я. М.) За унгарските географски имена в Сремска област вж.: Мелих 1925–1929, 78–91.

КОНТИНУИТЕТ И ПО ВРЕМЕ НА АВАРСКОТО ГОСПОДСТВО

Не само сред развалините на Сирмиум има пет – неразкрити – (и още кой знае колко неизвестни) гробища от аварско време. Не само на територията на Виена бяха намерени гробове в 10 аварски некропола. Не само в района на Будапеща откриха 74 (седемдесет и четири) погребални места от времето на аварите. Не само приемствеността в името Валко се свързва с аварски некрополи, съхранили късноримското наименование.[182] Знаем за 10 такива гробища и в околностите на Печ. В едно от тях по-основно са проучени 549 гроба. В други четири, частично разкрити, са установени съответно 31, 24, 60 и 67 погребения. Сред тях има както ранно-, така и късноаварски. Значителна част от гробовете още не са проучени или вече са унищожени.[183] Предполага се, че в крайградския гробищен парк с 549 гроба са били извършвани погребения докъм 850 г. Въпросите, свързани с историята на Печ, с основаването на града и произхода на наименованието му, не могат да бъдат решени, без да се вземат под внимание данните за селището и обитаващите го етноси по времето на аварите. Които и да са били аварите и народите, подчинени на властта им, не може да се отрече, че сред тях е имало тюркоезичен етнос. Нещо повече: те вероятно са били управляващата прослойка. Изобщо: *никакъв етноисторически въпрос, особено относно централните територии на някогашната аварска империя, не може да бъде изяснен без задълбочено познаване на населението по това време и без съобразяване с фактите. На подобни въпроси съвсем не би могло да се намери решение чрез прокламиращи масово славянско присъствие (и т.н.) славянофилски препратки, изопачавания, погрешни интерпретации, на места дори и фалшификации.* Обръщам внимание, че броят на гробовете от аварската епоха в Печ значително ще се увеличи! За сметка на това няма ни следа от характерните славянски погребения чрез кремация, затова възможността за нарастване на броя им през следващите десетилетия е нулева.

[182] Макаи 2006, 71–78.

[183] ADAM I, 28–285.

Споменавам всичко това, защото бих искал да цитирам един от последните абзаци в статията на Дежьо Шимони от 1959 г., в която той – много правилно – се колебае между две възможности: „Още няколко думи <...> за унгарското наименование на Печ! Известно е, че мнозина са работили върху изясняване етимологията на името Печ (1297: Peech), като са се опитвали да го изведат ту от славянски или илирийски, ту от старо лично име. Смятаме за най-правилна хипотезата, че името на Печ води началото си от някакъв тюркски език (*beš* = 5),[184] разбира се, не от кумански или печенежки, а **от езика на някой тюркски народ, който е живял тук още от времето на преселението на народите**. Тъй като и за хуните, и за аварите липсват доказателства, че са доживели до епохата на унгарското завоюване на родината[185], можем да предположим, че друг тюркски народ е запазил името Печ до завладяването на родината, а именно *ранните българи*, към чието присъствие в Заддунавието през V в. насочихме напоследък вниманието на историците. Но макар съображенията на езиковедите да поставят под съмнение българския произход на името на Печ, понеже в чувашки 5 не е *beš*, пак е трудно да се освободим от мисълта, че в наименованието на града присъстват следи от названието на числото 5 в някой стар тюркски език, съществувал паралелно с латинския".[186]

Следователно ключът към въпроса е старата дилема на унгарската археология и историческа наука: **продължаване битието на всеки** някогашен **етнос и език** от късноаварската епоха през целия IX в. Почти в същата посока на развитие като през VIII в. Почти в същата посока, за която свидетелстват археологическите податки, макар и с ограничена етническа и езикова валидност. Дори и да има някой, на когото това не е ясно, те при всички случаи са достигнали до нас като архивен материал

[184] Още Геза Надь изказва предположението, че името на Печ може да идва от аварите, защото алтайско-татарската дума *peš* означава 'пет'. Ethnographia 1894, 208.

[185] *NB!* тук отново базисната година е 896-а, от нея зависи всичко. Ако, разбира се, е точна. Ако народите от аварската епоха са доживели до 896 г., тогава излиза, че не е точна. Господството на сродните им българи, подобно на първите десетилетия (първото столетие) от властването на Арпадовите тюрки, е можело да предостави чудесни възможности за оцеляването на един действително аварски (да речем) тюркски етнос.

[186] Шимони 1959, 102.

за смесено население. Но да не забравяме също така, че ние не сме нито расисти, нито националисти, нито словаци, затова би следвало да признаем ограничената валидност на археологията и по отношение на славяните. Казано по-ясно: ако не можем да смятаме етноса на дадено гробище за тюркско-аварски или – да прощава Господ, например в Чалокьоз (Csallóköz) – за угрофинско-унгарски, то тогава не можем да го считаме и за славянски!

Няма да сме далеч от истината, ако предположим, че езикът на дунавските българи и на късноаварските оногури е принадлежал към един и същ тюркски диалект. А по сведения от крайградския некропол късноаварските народи – не само *жилавите, работливи, умни, героични и издръжливи славяни*, които в сравнение с алкохолизираните и свадливи авари и с други народи *разполагали с изключителни човешки достойнства* – са доживели до 850 г. Тези, които закопали последните мъртъвци в гробищния парк, живели чак до 896 г. Не са ми известни факторите, поради които се смята, че гробището е било затворено около 850 г. Вече знаем, че общо взето населението от късноаварската епоха е дочакало Арпадовото завоюване на родината.

Ако приемем доводите на Ендре Тот за бавното, но окончателно отмиране на населението на Печ от римско време, например след строителната дейност на Юстиниан (с всички произтичащи от това последствия), (а защо да не ги приемем?), тогава по необходимост трябва да допуснем и това, че **водачите на** многобройните ранно– и **късноаварски общности,** които се заселили в района на Печ и основали там ново селище (селища), **са били принудени да дадат на новото си местообиталище име, съответстващо на езика им**. Тоест не само късноримското селище е имало – потънало в забрава – наименование, но и късноаварското получило свое ново име, което при това може да произтича от предходното. На фона на дисконтинуитета **новото название едва ли е продължение на името *Сопианае***, заличено през хунския, готския и гепидския период на бурните столетия между късноримската епоха и 567 г. Но през късноаварската епоха и по време на българското господство след 826 г., на фона на непрекъснатостта на човешко присъствие през аварската епоха и на възобновяването на културната традиция, името

е могло да бъде някоя форма на *Quinque*.[187] По същия начин, както е станало с името на Сирмиум или пък на Валко. Само трябва да допуснем, че докато името *Conianae* не се асоциирало с никакъв култов спомен, то имената *Demetrius*, *Irenaeus* и *Volcae-Volka*, както вероятно и паметта за *петимата мъченици* през възобновяващите се християнски времена, са били свързани с определен култ. Етимологичната верига на Митровица и Ерне (*Demetrius* > *Mitrovica*, *Irenaeus* > *Ernye*) показва интересна славянско-унгарска двойственост на територията на един и същ град. Аз свързвам това с граничната линия между Рим и Византия, тъй като Сирмиум е разположен тъкмо на тази граница. Рискувам да изкажа твърдението, че името *Митровица* е възникнало след като окупиралите града българи приели източното православие (ок. 864–865). Докато култът към свети Иреней, под влияние на свързващото се през Западните Балкани с Италия християнство, е съществувал още преди 864–865 г. Това може да се приеме за съвсем естествено през продължилата близо столетие и половина (от 681 до 803 г.) късноаварска власт, отделена от Византия от българите, които още били езичници. Твърде малко са намерените в аварските гробища византийски археологични материали от VIII в.; много слабо като цяло е било византийското влияние.

Друга интерпретация: местообиталището на етносите по времето на аварите е получило името си от новите жители и/или по името на новите жители. Това може да е било превод на някое *старо*, все още познато/възобновено културно име, например тюркската ('аварска') форма на дума със значение 'пет'. Или пък славянобългарско име, означаващо 'пет'. Може да е било и *ново* име: от славянобългарската дума *реч* със значение 'пещ'. И за двете версии е налице подходящ исторически фон:

За *старата*: богатите археологически находки свидетелстват за *късноаварско присъствие* в Печ и околностите му, както и за това, че градът със сигурност е принадлежал към окупира-

[187] В етнически и езиков план българската власт до голяма степен ще да се е ограничила до назначаването на *управители* (rectores), без да се стига до заселване на значителен брой български, по-късно славянобългарски народностни групи. Затова и археологическият материал не съдържа такъв вид находки. За първичното население от късноаварската епоха седемте–осемте десетилетия на българското господство били период на почти безметежно съществуване. Сред археологическите находки славянобългарските се срещат също толкова рядко, колкото и другите специфично славянски, ако изобщо ги има.

ните от българите през 826 г. части на Панония, но там продължило да живее късноаварско население (поне три некропола!). Нямаме сведения, че през IX в. е имало българско население в Печ и района около него. Властването на българите не означавало същевременно и увеличаване притока на население.

За *новата* версия: същото се отнася за *славянобългарската окупация*. Да предположим например, че един от българските (не след дълго славянобългарски) водачи е властвал – вместо прогонения западнославянски или аварски *dux* – над късноаварското население тъкмо в Печ и околностите му (в късноаварското гробище, съществувало поне до 825 г., е имало почти 600 гроба).

Янош Мелих „не можа да разгадае етимологията на името Печ, но не успя да се освободи и от мисълта, че това име напомня за индогерманско числително име, означаващо 'пет'. <...> Не е възможно името на Печ да има славянски произход, тъй като още в старославянски производната дума *петъ* се е превърнала в числително със значение 'пет'. <...> Безспорно авароезично географско име и аз не мога да посоча. Името *Беч* е от тюркски (вж. Gombocz–Melich, EtSz.), евентуално от аварски език."[188]

Единствената пречка за приемането на тази напълно основателна хипотеза бе изживелият времето си възглед за науката, който не допускаше изказването на предположение, че народите от аварската епоха – не само славянството – са продължили и през IX в. неизменното си съществуване по цялата, подвластна някога на аварите територия, като значителна част от тях още преди 896 г. говорела на унгарски език.

От старите и новите данни вероятно постепенно ще стане ясно, че унгарското наименование на *Печ* идва от *Quinque Ecclesiae*, но не непосредствено от някой местен славянски език, а посредством езика на ръководната прослойка на завзелите територията на града през IX в. тюркобългари, чийто език към 850 г. вече е бил славянобългарски диалект. Това позволява да се разбере разликата между названията *Печ* и *Беч*, за които се предполага, че са с общ произход: Беч не бил завладян от българи (по-късно славянобългари) през IX в.; оногуро-тюркската именна форма на Беч от времето на аварите се е запазила непокътната. Важно е да се отбележи: *само в унгарския език*. В други

[188] Мелих 1925–1926, с. 413 и с. 414.

езици, в това число *и в славянски*, думата *bécs* или *Bécs* няма смисъл. Докато родствената на нея дума *Pécs* има или може да има. Това е съвсем същото явление, както при късноаварската дума *Óperencia* [Оперенция], която има значение само в унгарски. В никой друг славянски език нямат – и никога не са имали – представа какво означава Оперенция. Както и Стъкленият хълм (Üveghegy) отвъд нея. И в двата случая става дума за унгарски израз от аварската епоха в Карпатския басейн! Знам, че унгарската историческа граматика застъпва друго становище[189], но *хронологията* е по-важно нещо – и най-вече по-точна наука от историята на унгарския език. На река Енс е съществувала граница само през аварската епоха (и то за кратко време в X в.) и по никое друго време.

В пълно съответствие с това е фактът, че в „Песента на нибелунгите" пристигащата от Бургундия принцеса Кримхилд е посрещната от аварския Атила-Етцел (Attila-Etzel) на западната граница на империята му, в Тулн и Трайсмауер, т.е. в Оперенция.[190] Самото посрещане навежда на мисълта за късноаварската епоха, за limes avaricus, тъй като по времето на истинския Атила не е имало никаква разделителна линия между Изтока и Запада в този район.[191] Няма съмнение, че прекосявайки споменатата граница, Кримхилд имала чувството, че пристига в чужда страна, която не принадлежала на хуните от V в., а на аварите от края на VIII в.[192]

И така, нека се опитаме безпристрастно да представим докъде се е простирала и каква е била зоната на господство на българския каганат в Карпатския басейн.

[189] Данните са едва от 1773 г. Вж.: Историко-етимологичния речник (TESz v.s.). Вероятно причината за късната датировка се крие в това, че думата *Оперенция* се среща изключително в народните приказки, а преди XVIII в. те рядко са били записвани.

[190] *Ober-Enns* или *ob der Enns* 'отвъд река Енс': Кирай 2006, 154.

[191] Бракерт 1997:II, 46–47. Историята гласи горе-долу следното: Кримхилд е останала в Трайсмауер до четвъртия ден. В Австрия има един крайдунавски град, наречен Тулн. Там Кримхилд се запознала с много чужди обичаи, които по-рано никога не била срещала. Мнозина дошли да я поздравят, а тя по-късно им причинила голяма болка.

[192] Макаи 2006b, 90.

ГОСПОДСТВОТО НА ДУНАВСКИТЕ БЪЛГАРИ В КАРПАТСКИЯ БАСЕЙН ПРЕЗ IX–X В.

Българският кан Крум (802–13 април 814), който преди да поеме властта вероятно е бил някакъв подчинен на кагана[193] владетел на части от Южен Алфьолд в рамките на управляваната от късните авари територия, умело се възползвал от успехите на Карл Велики срещу аварите и от междуособиците сред тях и успял да ги победи – според крайни интерпретации – да унищожи и погуби наистина близките си родственици.[194] Така завладял земите на изток от р. Тиса, както и част от междуречието на Дунав и Тиса. От района на Тител чак горе до Чонград, а оттам на север докъде? Чак до Пеща, Ноград и Вишеград?

Още по-точно: българите несъмнено пожънали съкрушителна военна победа над аварските войски. Взели военнопленници; допаднала им униформата на покорените аварски войници; измежду пленниците, а също и от редиците на други мъже от времето на късните авари, българите вербували платени наемници за войните си срещу Византия.[195] Смятам, че в откритото

[193] Крум може да е бил и „предводител на подвластните на аварите българи": Олайош 2001, 40; Боба 2005, 65. За това говорят данните, че при управлението на аварите живеещите в околностите на Тиса българи [някъде преди 803 г., вероятно по време на франкско-аварските войни!] се разбунтували срещу господството на каганата: вж. Кирай 1997, 30.

[194] Олайош 2001, 20; Векон 1997, 1158. Според гръцките извори кан Крум „събрал огромна войска, <...> обединил и подкупил съседните народи" (Кирай 2006, 131). За повече подробности вж. Кирай 1977, 4, 24–27, 29–30.

[195] Олайош 2001, 23–43. За наемните войници редовете на *Scriptor Incertus A*: Олайош 2001, 50. Общо за *изтребването* на аварите – за избиването им, за tabula rasa, deserta Avarica, solitudo Avarorum, за гладната смърт и други подобни безумия вж. Макаи 2005, 36–37, с допълнителна литература. В римската пътна карта, известна под названието Певтингерова карта (Tabula Peutingeriana), *Solitudines Sarmatarum* е означена на същото място в северния край на междуречието Дунав–Тиса (Боржак 2002, 248), където според отличните познавачи на аварската епоха се намира *solitudo Avarorum* от „Хрониката" на Регино. Срв.: Макаи 1994, 2.11.5. Мимоходом ще отбележа, че в тази сарматска *solitudo* навярно могат да бъдат разкрити многобройни и изключително богати находки от сарматската епоха. Колко логично беше от аварската *solitudo* да се направи изводът за необитаемост на региона. Харната (2001: 7–8) изразява съмнение, че сред съюзниците на

в Кишкундорожма гробище *Кетьошхатар II* (Kettőshatár) с 43 гроба почиват костите на воини от българската наемна войска по време на късното аварство.[196]

На границата на Кишкундорожма сегедските археолози, работещи по трасето на автомагистралата, откриват в непосредствена близост три независими едно от друго аварски гробища. В находището *Дарухалом Дюльо II* (Daruhalom Dűlő) е имало напълно разкрито гробище на малобройна аварска общност, което съдържа 93 гроба и датира от края на VII в. [и последвалите го десетилетия?].[197]

На 200 м, респективно на 300 м източно в местонаходището *Кетьошхатар I* (Kettőshatár), са открити други два, независими един от друг късноаварски некропола, разделени от потока Мат (Maty).

„В източната половина на местонаходището намерихме и части от късноаварско селище. <...> Разкрихме и два самостоятелни аварски некропола. Крайните гробове в двата некропола са на разстояние около 60 метра едни от други". В *първото гробище на Кетьошхатар I* е имало 298 гроба, които от запад и изток са били оградени от гробищен ров, широк 7–9 м. Ориентирани са по посока северозапад-югоизток, с малки отклонения. Гробището обхваща периода от края на VII в. до края на VIII и началото на IX в., като някои гробове датират от първата

Крум действително е имало късни авари; според него тези бойци са били степни (тюрко)маджари: „Безспорно през 811 г. маджарски помощни войски се сражавали в армията на българския кан Крум." Не намирам аргументите му за убедителни; смятам, че може да има право само ако етническият фон на късноаварската епоха в Карпатския басейн е бил вече угрофинско-унгарски. Хармата обаче не споделя това мнение. Срв. главно Кирай 2006, 131–136, с много допълнителни данни.

[196] Срв. Макаи 2005, 80–81. Изказвам благодарност на участниците в разкопките за любезно предоставената устна информация относно направените разкрития. През лятото на 811 г. кан Крум бил подпомогнат във войната си срещу византийския император Никифор от *Vęgry*, респ. *Ugry – Qgre*, което със сигурност означава *оногури* (Кирай 2006, 132–133) и би могло да се отнася единствено за късните авари.

[197] Месарош, Палух, Салонтаи 2005, 145–148. За броя на гробовете вж. Макаи (2005: 80) въз основа на устно предоставените данни от Тибор Палух.

третина на IX в.[198] Общността вероятно е живяла в селцето, разположено на 100 м от гробището.

В хоризонтална стратиграфия с двете споменати гробища[199] е *второто гробище на Кетьошхатар I*, разположено на най-високата точка на хребета на хълма. Състои се от 43 гроба, ориентирани по посока запад-изток. Големината и дълбочината на гробните ями варира, като на места дълбочината достига до 300 см. Същевременно второто гробище на Кетьошхатар I е в териториална стратиграфия с обектите на едно късноаварско селище: три от гробовете със сигурност са били изкопани покъсно, когато е имало човешко присъствие. Самото селище *се датира сравнително добре* от ръчно оформената (незаоблена) керамика: отломки от камбана, щамповани съдове с шарки във вид на решетка, глинени бакрачи от втората половина на VIII в. Гробището съществува *след* този период, тоест гробовете са от края на VIII в. и първите години (десетилетия) на IX в. Всички открити гробове са станали навремето жертва на грабеж. За необикновеното богатство на некропола може да се съди по запазените след огромните грабежи аксесоари, сред които пресовани обкови за колани (ремъчни накрайници, розети), златни обеци, както и един предмет, смятан за изключителен – позлатена сребърна колана апликация във формата на щит, изобразяваща по всяка вероятност портрета на византийския император.[200]

Според предварителните твърдения на авторите е открито гробището на една от водещите фамилии на аварското население в района на Сегед. Странно е, че това се твърди, без да са направени окончателни анатомични изследвания, но е факт, „че сред членовете на малката общност са имали превес възрастните мъже, ако се съди по костите и по преобладаващата част от допълнителните атрибути"; жени и деца се срещат само ин-

[198] Месарош, Палух, Салонтаи 2005, 149–152.

[199] Без да се има предвид едно изключение, за което ще стане дума по-долу: възможно е едновременно да са били извършвани погребения и в първото, и във второто гробище на Кетьошхатар I.

[200] Месарош, Палух, Салонтаи 2005, 154–155, и картина № 12 на с. 4–6.

цидентно.[201] Следователно не може да става дума за истински семейни погребения.

Преди окончателното проучване на селищата и на трите некропола дори един страничен наблюдател може да установи, че измежду трите, отчасти последователни аварски гробища, погребенията в третото, което е същевременно и последно,

а) *датират от първите години (десетилетия) на IX в.*;

б) *в гробовете почиват предимно или изключително само мъже*;

в) *допълнителните атрибути са особено богати (в епоха, за която според по-голямата част от специалистите е характерно всеобщо обедняване на късноаварските гробища)*;

г) *сред атрибутите има и византийски по характер златни предмети*;

д) *тези почти четири дузини мъже били погребани без членовете на семействата си, т.е. може да се има предвид обществена група от рода на казарма или гарнизон.*

Смятам, че не става дума за военно гробище, подобно на реконструираните от Ищван Бона некрополи на Арпадовите унгарци, в които се съдържали предимно гробове на мъже: в тях почивали изкуствено организирани в групи професионални воини – свитата на племенните вождове, които в по-голямата си част били неженени.[202] Семействата на късноаварските войници от Дорожма (погребани някъде другаде) са останали не от другата страна на Карпатите, в Етелкьоз, а най-много в Задунавието. Или – ако българите ги вербували от северните части на областта отвъд р. Тиса – с един-два аварски комитата пò на север. Някои от помощните аварски войски е трябвало да бъдат разположени колкото се може по-близо до някогашните аварско-български граници: вероятно така Янош Хармата е стигнал

[201] Месарош, Палух, Салонтаи 2005, 154–155. В предварителната информация е допусната грешката, че в гробището или в част от него са погребани само мъже. Но те не могат да образуват семейна група. В семействата се включват не само мъжете.

[202] *Bóna István.* A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. A temetők szerkezetének vizsgálata (1944–1996). Magyar Tudomány 104/42:12, 1997, 1456 и 1454. Срв.: Макаи 2004a, 28–30, респ. Макаи 2005, 81–82, с допълнителна литература.

до заключението, че дори околностите на Дорожма са прекалено далече, за да бъдат привличани оттам наемни аварски войници за българско-византийските военни действия.[203] За военна болница или приют за военноинвалиди не бих си помислил във връзка с това гробище.

Следователно некрополът, където са запазени придимно мъжки гробове, датира точно от годините, когато са се водели войните на франките, впоследствие на българите, срещу късните авари. От географското положение на гробището, от естеството на запазените находки и от това, че гробовете са предимно на мъже, логично следва, че става дума за отделно гробище на аварски войници, които постъпили като наемници при Крум, участвали във войните срещу Византия и загинали в тях или починали по-късно. Според тези еднакво възможни предположения датировката на гробището се измества малко във времето – отнася се поне към първите две десетилетия на IX в. При погребаните без семействата си мъже от времето на късните авари неволно се налага мисълта, че може да става дума за бойци, които са избягали от завоюваните от франките западни територии.[204]

Впрочем някои от гробовете в първото гробище на находището Кетьошхатар I може да датират от първите десетилетия на IX в. Това означава, че в непосредствена близост едно до друго, по едно и също време, в две гробища в находището Кетьошхатар I са извършвани погребения, а именно в първото и във второто гробище. Излиза, че тези войници социално може да са принадлежали и към селището, намирало се край Кетьошхатар I.I. В такъв случай се изискват допълнителни обяснения защо са ги погребвали – подобно на военна каста – в отделно гробище. Но моята задача не е да изследвам значимостта на вътрешната хронология и на обществения ред при аварските паметници.

[203] Хармата 2001, 8. Срв. по този въпрос Кирай 1997, 29, с подобни аргументи.

[204] Вж. прогонените от конниците на Пипин отвъд р. Тиса аварски войници, както и сведенията от хрониките за избягалите от франките авари: Макаи 2005a, 82–87, с допълнителни изворови данни. Вж. още Макаи 2006c.

Много неща зависят от възрастта и пола на скелетите в гробището Кетьошхатар I.I., например дали има липса на мъже.

Археологическият комплекс в Кишкундорожма много добре показва, че със завоеванията на Крум – сетне и на Омуртаг[205] – голяма част от източната половина на Карпатския басейн (на изток от р. Дунав) е попаднала трайно във властта на българите и няма извор, според който до 896 г. те да са отстъпили дори и малка част от завладените територии. Тъкмо обратното: за годините около 850-а Баварският географ е смятал самия център на Среднодунавската низина (една твърде голяма територия) за огромна, гъсто населена българска провинция с пет крепости: [206] *Vulgarii regio est immensa et populus multus habent ciuitates V. Eo quod multitudo magna ex eis sit et non sit eis opus ciuitates habere.* Важно е обстоятелството, че в извора не се говори изрично за населен с българи регион, а за територия на българите: *Vulgarii regio.* Очевидно едната българска крепост е Чонград, другата е навярно Сегед, третата – Тител, четвъртата – седалището на Глад, дядото на Айтон (*urbs Morisena*). А петата?

Ясно е като бял ден, че през 896 г. голяма част от Среднодунавската низина и поне две трети от Трансилвания (Мойград?, следователно чак горе до лимеса в Месеш) са били подвластни на българите територии[207], включително разположеният северно от р. Марош *златен четириъгълник* и златните мини *Надаг* (Nagyág), *Залатна* (Zalatna), *Араньошбаня* (Aranyosbánya), *Абрудбаня* (Abrudbánya), *Верешпатак* (Verespatak), *Карач* (Karács)

[205] Край долното течение на Тиса сигурен спомен за военните събития по времето на Омуртаг е възпоминателната колона на таркан *Онегавон* от рода *Кувиар*, която кан *Омуртаг* издигнал в памет на своя любим воин, удавил се в реката: Мелих 1925–1929, 16, и бел. 4. на с. 18, с препратка към статията на *W. Tomaschek*. Chano-bulgarische Inschrift von Onegavon. Mitteilungen aus Oesterreich–Ungarn 17, 1894, 200.

[206] Макаи 2005a, 87, 115 и схема 6, с допълнителна литература.

[207] Мелих 1925–1929, 17: „[…] *до периода на унгарското завладяване на родината в Сремска област, в междуречието на Дунав и Тиса и на Тиса и Марош, в района отвъд р. Тиса и в Трансилвания живели тюркобългари и по това време тези територии били обект на интерес от страна на българите, а оттам и на Византийската империя.*“

и Кишбаня (Kisbánya)[208]. Нито с исторически, нито с археологически извори мога да докажа властта на българския кан над златните мини. Но и не мога да си представя власт – била тя готска, хунска, аварска, българска или на Арпад, номадска или неномадска, която не би пожелала незабавно да завладее района със златните мини и да има изключителното право да се възползва от тях.[209]

Сигурно е, че археологическите следи, поселищата (и гробищата – Дюлафехервар, Марошкарна, Чомборд, Сасшебеш)[210], които са намерени „по щастлива случайност в средното течение на Марош“ и свидетелстват за нашествията и завоеванията на дунавските българи през IX в., са охранявали югоизточните изходи на района със златните мини. Дори допускам, че „маджарите още по времето на завоюването на родината са окупирали долината на р. Марош и са сложили ръка“[211] не само на поважните солници, но и на всички златни мини. Дюлафехервар останал владение на българското наместническо семейство от династията Дуло, което сключило споразумение с Арпадовите

[208] Abrudbánya = *Auraria* maior, Aranyos/Aranyasbánya, Körösbánya, Verespatak = *Alburnus* maior. Вж. следващите бележки.

[209] *J. Makkay*. The rise and fall of gold metallurgy in the Copper Age of the Carpathian Basin: the background of the change. In: Prehistoric gold in Europe. Mines, metallurgy and manufacture, ed. by G. Morteani and J. P. Northover. NATO Advanced Sciences Institute (ASI) Series, Series E: Applied Sciences, vol. 280. Dordrecht – Boston – London, 1993, 66–71. От римската епоха чак до 1913 г. добивът на злато в региона никога не е бил по-малък от 1400 кг годишно, а в някои случаи (между 1717 и 1780 г.) е достигал средно годишно до 10 000 кг (10 тона). Това е много повече злато, отколкото осемдесет хиляди златни солида (ако един солид тежи 4,55 г, значи общо 364 кг). На всичко отгоре годишната заплата на един високопоставен византийски служител достигала до 45 хиляди солида. Срв.: Пол 2002, 180–081. Излиза, че византийският данък се равнявал на две-три заплати, което едва ли е било в състояние да разтърси империята. Макаи 2003a, 9: разпространението на гробищата на славянските роби, добивали златото, схема № 1. Убеден съм, че Римската империя се е отказала от трансилванските си провинции едва когато били изчерпани повечето от намиращите се на повърхността златни залежи. Към сребronосните и медните рудници не проявявали интерес, тъй като в Атика (Лаврион), Испания и Кипър разполагали с богати находища.

[210] Бона 2001, 70.

[211] Бона 2001, 82. Странно е, че изследователите постоянно изтъкват ролята и значението на трансилванските солници, а забравят за златото: Пол 2002, 195. Срв. Макаи 2006c, 87, с допълнителна литература.

унгарци. Предполага се, че то било в сила чак до успешните войни на Свети Ищван срещу Дюла. Бракът на Геза и Шаролта по-добре от всичко друго свидетелства за наличието на такова споразумение.

Като подобно, осъществено чрез бракосъчетание потвърждение на връзката можем да приемем брака[212] между Золта и дъщерята на Менуморут с високомерното българско сърце, макар изследователите да смятат за празна легенда всичко, завещано ни от Аноним (с изключение, разбира се, на твърде далечната история за Била и Бакш). Ако обаче Менуморут все пак е бил български наместник в Бихар, който защитавал от запад скритите зад *silva Igfon* златни мини (имената им вж. по-горе), то тогава с брака на Золта Арпадовите унгарци си осигурили контрол над трансилванските златни мини, независимо от намеренията на апулумските владетели от династията Дюла. Това било потвърдено чрез брака на Шаролта и Геза и се наложило окончателно с победата на Свети Ищван над Дюла, който бил хвърлен в затвор, после заточен. За целта били необходими повече от 100 години, но делото не било за подценяване – господство над най-богатите по онова време златни мини. Неизвестният, но мъдър автор на Мюнхенската хроника описва събитието по следния начин:

„В лето господне 1002-о Свети Ищван потеглил на война срещу своя чичо Дюла, владетеля на Трансилвания. [...] Причината за войната бил бунт срещу християнската вяра. Така светият крал присъединил към Унгарската монархия богатите на злато и сребро земи, наречени Трансилвания.“[213]

[212] Anonymus, cap. 51: *dux Arpad ... dum filiam Menumorout eiusdem etatis, ut filius suus Zultus iam esse audivisset, ... filiam suam in uxorem Zulte accepit cum regno sibi promisso* = Менуморут, който преди отказал да даде на вожда Арпад дори шепа пръст чрез своите пратеници поради българското си високомерно сърце [*Bulgarico corde superbo*], сега <...> предлага дъщеря си за жена на Золта. *Вече Арпад, като чул, че дъщерята на Менуморут е връстница на сина му, <...> я приел за съпруга на Золта, заедно с обещаното му царство*. SRH I: 104–105. Аноним 1975, 126.

[213] Krónikáink magyarul, III/1. Válogatta és fordította Kulcsár Péter. Budapest, 2006, 51–52.

Странно е, че унгарската историческа наука досега не е проявила никакъв интерес към съдбата на тези разработвани още от траките, агатирсите, даките и ромеите неимоверно богати златни мини по времето на аварите и на унгарското завоюване на родината.[214] Интересува се единствено от ситуацията при управлението на Карл Роберт (Róbert Károly), когато Флоренция се стремяла да сече монети изключително само от трансилванско злато.

И така, едва ли е случайно, че наименованието на селището *Залатна* (Zalatna), намиращо се в близост до Дюлафехервар по протежението на река *Омпой* (Ompoly, на латински Ampelum), е с южнославянски произход – заемка непосредствено от славянобългарски.[215] Този факт, наред с името *Ampelum* > *Ompoly*, е доказателство за континуитета в добиването на злато от римската епоха до епохата на Арпадите и същевременно опровержение на *tabula rasa* при именуването. Възможно е името на река Олт (от латински *Alutus* > *Olt*) да е навлязло в унгарския език също през славянобългарски.[216]

След вътрешните борби, водени с по-малките долнодунавски (*praedenecentes*) славянски групи, както и след временното примирие[217] с франките, българите, които все още били езичници, през 826–827 г. предприели нападение срещу източнофранкски периферни територии: *Bulgari Sclavos in Pannonia sedentos misso per Dravum navali exercitu ferro et igni vastaverunt et expulsis eorum ducibus Bulgaricos super eos rectores constituerunt:* българите преплавали с кораб Драва, разгромили с огън и меч [живеещите северно от Драва] в Панония славяни и, прогонвайки тех-

[214] В академичната си (непубликувана до ден-днешен) дисертация от 1972 г. Ищван Бона прави извода, че през IX в. при окупацията на Трансилвания дунавските българи, наред със завладяването на солниците, обърнали внимание и на златодобива. В по-късните разработки на Бона тази възможност вече не съществува. За странния обрат в позициите му вж. Балинт 2004, 600, бел. 1792, с допълнителни препратки. Вж. още Макаи 2006c, 87, с допълнителна литература.

[215] Мелих 1925–1929, 243–247. Мелих привежда доказателства, че топонимът навлиза в румънски от унгарски език: *румънското наименование Zlatna възниква в по-ново време въз основа на унгрското име Zalatna.*

[216] Никулеску 1981, 34.

[217] *Notkerus Balbulus*. Carolus *a Bulgaribus vero ideo manum retraxit, quia videlicet Hunnis exstinctis regno Francorum nichil nocituri viderentur*: Olajos 2001, 38 – цитира Vékony 1997, 1158 с три или четири грешки.

ните вождове, им наложили български владетели. Една година по-късно *Bulgari navibus per Dravum fluvium venientes quasdam villam nostrorum flumini vicinas incenderunt*: българите преплавали с кораб Драва (вероятно чак до Клагенфурт) и опожарили няколко наши селища, разположени в близост до реката. Това пишат годишниците на франките.[218]

Впоследствие била установена франкско-българската граница и към 838 г. територията на Прибина граничела с отвъддунавските българи, а през 805 г. навярно се е простирала чак до линията Раба–Марцал–Кестхей.[219] По други места на север българските земи били в непосредствен досег с тези на моравците от Нитра.[220] Ако се позовем на студията на Габор Векон и Ищван Кнежа от 1963 г., западната граница на територията, владяна от българите, се спускала по линията от делтата на Мур до завоя на Дунав при Вац.[221] А това означава, че и някогашното пристанище на Адон (*Vetus Salinae*), и селището, предшествало Пеща, са били подвластни на българите. В „Кратка история на България" авторите Пламен Павлов и Йордан Янев също посочват точно и ясно, че през 20-те години на IX в. българите окончателно покорили бившите аварски владения до течението на Тиса, включително и района на днешната унгарска столица Будапеща.[222] Тезата, че битките мужду народа на Арпад и войските на моравския княз Светополк се водели на изток от Дунава, някъде в околностите на Пеща и Буда, не променя този изключително хипотетичен факт. Арпад се впуснал в битката от юг, откъм Алпар на Тител, войската на Светополк потеглила от Заддунавието (отчасти от Нитра?), а сразените му войници навярно са избягали тъкмо във Вишеградската крепост край Дунава.[223] Отново следва кратко отклонение за моравците и тяхната страна от гледна точка по-скоро на българите, отколкото от аварите или франките.

[218] Annales Fuldenses 24–26, anno DCCCXXVII и DCCCXXVIII; Векон 1997, 1159.

[219] Мелих 1925–1929, 389; Векон 1986; Тот 2001, 38.

[220] Векон 1997, 1159.

[221] Кнежа 1963; Векон 1997, 1161. Както по-горе вече стана дума, Геза Фехер и Дюла Ласло, изхождайки от завоеванията на Омуртаг, смятат, че подвластната на българите територия била още по-голяма (Ласло 1942, 796).

[222] Павлов, Янев 2005, 26.

[223] По-подробно: Макаи 2003, 25–38.

НЯКОЛКО КРАТКИ ОТКЪСА ЗА ВРЪЗКАТА МЕЖДУ МОРАВЦИТЕ И БЪЛГАРИТЕ

Що се отнася до връзката между териториите, управлявани от нитренските моравци и от българите, видни словашки изследователи признават действителността на (споменатите по-горе), създадени през 833 г. граници между моравците и българите, и особено българското господство над района на р. Тиса и Трансилвания. Ето няколко по-късни – отчасти предполагаеми, но наглед реални – събития.[224]

Българският кан подкрепил намерението на Прибина да си възвърне Нитра.

През 853 г. българите и великоморавците осъществили съвместно нападение срещу франките.[225]

Под влияние на българите от 860 г. насетне все повече се изострили франкско-моравските противоречия: например съпротивата на Ростислав спрямо Лудвиг Немски.

Дотук всичко изглежда наред, тъй като действително разполагаме с някакви извори.

Това, което следва обаче, е *фалшификация* на историята от страна на словаците, (цитирам буквално от работата на *Ян Щайнхюбел*): *Експанзията на Светополк след 882 г. означава [води до това], че границите между зоните, подвластни на великоморавците и на българите, били изместени на юг чак до долното течение на р. Дунав (в района на Железни врата чак до Белград и Сирмиум). Българското присъствие в района на Средния Дунав се запазило само в Трансилвания. [Южната] граница на Великоморавия си останал Долни Дунав чак до 896 г., когато староунгарците завладели околностите на р. Тиса.*[226] Очевидно от великоморавските „словаци".

[224] Щайнхюбел 1997, 211.

[225] Щайнхюбел 1997, 211: Annales Bertiniani anno 853: *Bulgari, societis sibi Sclavis.*

[226] Щайнхюбел 1997, с. 208–209 и 211.

Тук, противно на споменатите извори – наред с често цитираните, но нетълкувани редове от Константин Багренородни – могат да се прочетат само спекулации. Виртуалната Южна Моравия на Имре Боба е ориентирана в обратна посока: шири се не от Сирмиум до Нитра и Велеград, а се простира от Брюн и Нитра почти до Сирмиум. Естествено псевдонаучните чешки и словашки – чехословашки – исторически изследвания (позовавайки се на Conversio) поставят почти цялото Заддунавие под властта на Коцел и Прибина (илюстрации № 5 и 6).[227] В случая с *Quinque Ecclesiae* (Печ) например това би означавало, че някъде между 828 и 871 г. моравците завладели града от българите. Това е изобразено и на чешко-моравската карта, която се вижда на Карта № 5: Печ в ръцете на словаците! Или че Моравия – според теорията на Боба – действително е на юг. Исторически данни за такова завладяване обаче съществуват единствено в сънищата на чешките и словашките изследователи, а моравската теория[228] на Боба – въпреки всички предложения за размисъл – е твърде далече от възможността да бъде приета. Общото и в двете тези е предположението за масово властово присъствие на славянски народи в Карпатския басейн през IX в.

Може да се каже, че и през погледа на словаците там долу, в Алпар, са се водели битки, но не между българите и Арпад, а между Арпад и словашкия княз Светополк. Следователно битката между Арпад и Салан не е могла да бъде край Тител, а в близост до Буда. Светополк и без друго се е удавил в Дунав при бягството си от Тиса към Белград. Ако приемем насериозно размишленията на блестящите словашки историци, ще стигнем до следните заключения: на север от Белград, например при Тител, словашки погранични войници са отговаряли за приижданата войска на Арпад, а по искане на словашки комендanти на крепости са пристигали византийски и български помощни отряди.

Разбрах защо Бона и Дьорфи отстояват тезата за Алпар на р. Тиса. Затова, защото Алпар се намира някъде по средата между Тител и Пеща, т.е. така кротко и мирно можеха да бъдат съ-

[227] Кирай 2006, карта № 21 на с. 256, с допълнителни препратки, респ. Боба 2005, 89, карта № 1.

[228] Боба 2005, 73–142, с данни за предишни издания.

гласувани славянофилското великоморавско и обективното българско гледище, без да са необходими по-нататъшни дискусии.

Досещам се и защо изследването на християнското присъствие в Панония (например по времето на аварите) непрекъснато се натъква на едни или други препятствия. Да вземем за пример студията на З. Кланица[229], която се занимава с този въпрос. В нея можем да прочетем за свързания със славянската [народна] култура тотемизъм, за древноевропейския култ към змията, за номадските [ирано-алански] тамги, диадеми, за средновековните рицарски култове, за Херакъл, за рицари, скити и разни други. А илюстративният материал?! Едно след друго са представени сарматски тамги, срещата на хетитски бойци със змията, намереният в Лагаш съд с две змии на (новошумерския владетел) Гудея, статуята на Митрас в Рим, една от намиращите се в Охио могили (или земни градежи) с формата на змия на североамериканските индианци, обков за колан сред сибирските златни пластинки, херсонска гледжосана керамика, изображение от Неа Анхиало, сасанидски и пенджикентски птици и животни, също и херцози, дървета на живота, един релеф с истинското изображение на Митрас, 12-те подвига на Херакъл според метопите на Олимп, брактеати, птици, апликации от курганите край Пазърък и т.н. Само от съкровището в Надсентмиклош – нищо. Ни следа от научна добросъвестност. Вярно, във фрагментите последователно присъства змията изкусителка от рая, която тласка към грехопадение.

Запознати ли са словашките колеги със сравнителната история на религиите? Подхождат ли сериозно към изучаването и разработването ѝ? А към сравнителните археологически науки? Към историческите науки? Разбират ли изобщо за какво става дума? При вида на подобни асоциации можем ли, имаме ли право да се осланяме на теориите им?

[229] Кланица 1997.

ЧОН*ГРАД* И ДРУГИТЕ ТОПОНИМИ С КОМПОНЕНТ *-ГРАД*

За центровете на властта в управляваните от българите територии свидетелстват получилите специфични славянобългарски имена укрепления, в чиито съставни унгарски наименования вторият член е запазил дължината (звученето) на оригиналната славянска дума: *Visegrád* [Вишеград], трите топонима *Nógrád* [Ноград], *Légrád* [Леград] и двата *Csongrád* [Чонград]. В тази редица Векон почти никъде не споменава името Белград и особено късноregистрираната форма *Bălgrad* на *Gyulafehérvár* [Дюлафехервар].[230] В случая с *Bălgrad* обаче се предполага, че това влашко (румънско, произлизащо от вулгарния латински) наименование е познато доста преди появата на влашки етнически елементи в Трансилвания през XII–XIII в.

Неотдавна подробно разгледах този въпрос[231], затова сега само накратко ще обобщя наблюденията си.

Според Ласло Рашони, когато дунавските българи завладявали родината си, *блаките/булаците*, които произхождат от карлукските тюрки, се присъединили към *Аспаруховите* българи-оногури и вероятно по време на антиаварските набези на Крум (и Омуртаг) и след тях се озовали в завоюваните части в Южен Алфьолд и в Южна Трансилвания като граничари на българското канство в тамошните територии.[232] Според мен наред с пазенето на границите

[230] Векон 1997, 1159–1160.

[231] Макаи 2003a, 114; Макаи 2006, passim. В предишните си разработки не се позовавах точно на извода на папа Пий II *Flaccus* > *Valachus*. Сега компенсирам този пропуск: *pro Flaciis Valachi appellati*. Никулеску 1981, 13.

[232] В поредицата от откритите предимно от Ласло Рашони податки за истинската същност на булаците добре се вписва и още един, забелязан от Ищван Капитанфи факт, който за съжаление бе убегнал от вниманието ми. По време на кръстоносния поход на император Фридрих I (Барбароса), управлявал от 1155 до 1190 г., около Коледа на 1189 г. един от тримата братя Асеневци обещал да окаже помощ на владетеля в борбата му срещу ромеите: *Dum hec aguntur, Kalopetrus Blacorum et maxime partis Bulgarorum ... dominus ... quadraginta millia Blacorum et Comanorum tenentium arcus et sagittas ... asseuerebat*: Капитанфи 2003, 97, бел. 34. Ясно е, че и Капитанфи има предвид влашки помощни войски, само че не пояснява кой и кога е чувал или говорел за четиридесетхилядна румънско-влашка

(особено ако подвластната на българите земи се е простирала до Земплен) те осигурявали и защитата на трансилванските златни мини с център *Апулум* (дн. Алба Юлия, Румъния). Землените крепости, които носели български, на дунавските българи (например *Каром*), а през IX в. вече славянобългарски имена, като *Чонград, Новиград ~ Ноград, Леград, Земплен, Белград* (няколко укрепления с това име), са свързани с тези завоевания.[233] Междувременно беше хвърлена известна светлина върху тази връзка, която по-рано не ми беше ясна.[234]

(вулгарна латинска) войска от стрелци с лъкове на Балканите. Капитанфи цитира и един друг източник от писмото на латинския император в Константинопол Хенрих Фландърски (1205–1216) от 13 януари 1212 г., според което *Burillus* (цар Борил: 1207–1218) *erat cum maximo Commannorum et Bulgarorum et Blacorum exercitu*; Капитанфи 2003, 98, бел. 34. Смятам, че тези източници, които досега не бяха взети под внимание, нанасят смъртоносен удар на теорията, че блак (булак) = влах. През 1974 г. Петер Ваци публикува малко неясна смесица от извори с подобно съдържание, отнасящи се до булаците-влахите: Anonymus és kora. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései, szerk. Horváth János. Budapest, 1974, 34–37. Прецизният им анализ потвърждава същото: в Трансилвания първо са живели булаците, а три столетия по-късно – влахите. Онези, които продължават да отъждествяват булаците с влахите, преднамерено не се съобразяват с достоверните източници, макар и това да са най-блестящите историци. От най-новата литература вж. още изхождащата отчасти от различни гледища студия на Имре Боба: „Blachii as pastores Romanarum". Historiográfiai vagy politikai probléma. In: Boba 2005, 29–34.

[233] Рашони 1981, 51; Senga Toru in: MNy, 89, 1993, 335. Според Рашони българите поверили на булаците защитата на трансилванската пограничната ивица и е възможно те да са се заселили чак до римския лимес (укрепената римска граница) в Трансилвания (Мойград). На друго място обаче авторът споделя мнението, че не българите, а Арпадовите маджари са ги използвали да защитават границите им от българите (Рашони 2004: 246–256, например 253). Аз пък мисля, че по време на българското господство тяхната задача е била да охраняват златните мини в Трансилвания. Крищо 1986, 14: Чонград вероятно е бил един от центровете на българщината, но е възможно такъв етнос да е живял и южно от него, в Сремско, както и северно – в околностите на крепостта Ноград. Според мене едва ли може да става дума за българско население, а по-скоро за центрове на окупационни сили (войски), за гранични славянобългарски крепости, които са получили имената си не от местното население, а – отчасти подобно на предишните *Бели крепости* (Fehérvárak) – от българските окупатори. За крепостта *Чонград* и откритото най-сетне място, където се е намирала в Сентеш-Вархат, вж. *Lőrinczy Gábor.* Megjegyzések a korai csongrádi vár topográfiájáról. In: Az Alföld a 9. században, szerk. Szeged, 1993, 192–193. Срв.: Макаи 2004, 31–32.

[234] Макаи 2006, 34–35. Според подробностите, на остров Готланд е открит надгробен камък в гробището Шьонхем (Sjonhem), чийто надпис говори за някакъв си търговец на име *Родфос* (Rodfos), който пътувал за Константинопол през

Разбира се, от българите (и от булаците) не бива да очакваме „румънска“, тоест във вулгарния латински *влашко-олашка* топонимия, а или тюрко-турска (*Каром*), или през втората половина на IX в. по-скоро славянобългарска. Ето защо Дюлафехервар *няма нито старо, нито съвременно румънско* (т.е. **идващо** от вулгарния латински влашко-олашко-румънско) име, а има само **заимствано** от славянобългарски название: тоест *Bělgradъ/Bălgrad*, респ. изкуственото латинско наименование (*Alba* Julia или пък употребяваното днес оригинално име *Apulum*). Бял град (Fehérvár) се е наричала крепостта, която през IX в. е била трансилванско седалище на някой наместник – дюла или таркан (боритаркан!)[235] – на вече славянизираните дунавски (оногурски) българи: *terra ultrasiluana ubi*

страната на влахите – всъщност на народа *блакумен* (Blakumen), ала в земите на блакумените го ограбили и убили. Дебатът между Ищван Вашари и Флорин Курта е публикуван на страниците на електронното списание The Medieval Review, броеве № 1, 3 и 4, 2006. Дебатът показа, че и във Флорида Ф. Курта, в съответствие с насоката на румънските проучвания, ревностно отстоява теорията за идентичност на влахи и булаци (vlach=blak). С извори, отнасящи се за булаците, които той смята за влахи, се опитва да потвърди присъствието на говорещо вулгарен латински романство на север от Долни Дунав преди края на XII в. Жалко, че в този спор Ищван Вашари – който е прав почти във всичко! – не се обяви против теорията за отъждествяването на влахите с булаците, но днешното становище на унгарската наука едва ли щеше да позволи подобно нещо.

[235] *NB!* Неотдавна се заговори за думата *таркан* във връзка с публикуваната и на унгарски език етруска хунгарология на М. Алиней (Макаи 2006а, 27–28). Едва след появата на кратката ми разработка излезе най-новият брой на Journal of Indo-European Studies (33:3–4, 2005), където Г. М. Фахети между другото подлага на задълбочен анализ (с. 359–388) и книгата на М. Алиней, естествено италианския оригинал (Etrusco: una forma arcaica di ungherese. Bologna, 2003). Унищожителна е и рецензията на Д. Гено в: Archivio Glottologico Italiano 89, 2004, 217–232. За произхода на *tárkány ~ tarchan* вж. *Alföldi András*. A tarchan méltóságnév eredete. – MNy 38, 1932, 205–220.

Фахети също се позовава на един виден етрусколог (шумеролог) – Джовани Семерано, който установил връзка между акадското име *Саргон* (Sargon / Sarru-kín), етруското *Таркон* (Tarcon) и латинското *Тарквиний* (Tarquinius): и трите означават 'законен крал' (с. 376–377). Следователно шумерската и етруската унгаристика могат да се срещнат в лицето на Арпадите *таркани-таряни*. Фахети е възмутен, че изключително либералният лондонски *The Guardian* в броя си от 15 декември 1979 г. публикува дълъг материал от някой си Джордж Армстронг, според когото възгледът ни за историята преживява благотворителна културна революция, чиято цел е да се предотврати причинената от невежеството и расизма катастрофа. А зараждащата се нова лингвистика явно означава научност а ла Семерано. *Ad impossibilia nemo tenetur.* Да благодарим ли на постоянно фал-

gelou quidam blacus dominium tenebat.[236] Ако този *duca* или *rector* е бил наследник на българската династия Дуло/Дюла, отстранена от висшата власт около 754 г.[237], не е изключено и титлата, и името му да са били *дюла – Дюла.*

Унгарците от Мезьошег [хълмиста географска област в Трансилвания между реките Самош, Шайо, Марош и Араньош, бел. прев, Л. Л.] обаче са нарекли мястото *Fehérvár* [Бял град] не през X в., а преди 894–896 г.: получило се е паралелно именуване[238] – в Сремско му дали името *Nándorfehérvár* [Нандорфехервар]. Не приемам твърдението, че някои други съседни славяни (да речем склавините), които живеели в Трансилвания преди завоюването ѝ от българите, са превели топонима като *Bělgradъ*.[239] Крепостта е трябвало и можело да получи тюркобългарско (оногурско) по характер наименование[240] в началото

шифициращия историята либерален свят за помощта в по-доброто разбиране на историята?

По-рано не можех да си обясня същността на понятието *„култура на рибарските съдове“* в унгарския превод на М. Алиней (Makkay 2006a, бел. 35). След време обаче ми стана ясно: съществува една култура от бронзовата епоха: *Пешиера* (Peschiera), почивен дом край езерото Гарда. Името вероятно е свързано с някое хубаво място за риболов край брега на езерото: peschiera = 'fishing ground'. Преводачът е объркал това понятие с друга италианска дума pesciéra = 'recipiente ovale per lessarvi il pesche', през унгарската бронзова епоха 'дълбок съд, купа за пържене на риба'. На унгарски тази култура се нарича *култура „Пешиера“*, а не *„култура на рибарските съдове“*.

[236] Anonymus cap. 24. След 1988 г. колегата Х. Чиугудеан откри множество български погребения на територията на крепостта в Дюлафехервар: устни изявления и Anul 1000 la Alba Iulia. Între istorie şi archeologie. Catalogul expoziţiei. Alba Iulia, 1996. Резултатите му извънредно много изненадаха изследователите, Ищван Бона например не можа да ги коментира през 1998 г.

[237] Макаи 2005а, 48–49, с допълнителна литература. Династията Дуло/Дюла е свалена от Кормисош и е последвана от двадесетгодишна вътрешна борба за власт: Павлов, Янев 2005, 25.

[238] Мелих 1925–1929, 9. Наименованието *Fehérvár* [Фехервар] или *Fejérvár* [Фейервар] не е заимствано от чужд език или преведен [от турски] израз, а географско име, което е съществувало в унгарския език преди заселването на маджарите в днешната им родина.

[239] Дьорфи ÁMTF II, 1987, 143.

[240] Топонимите *Fehérvár ~ Fejérvár* несъмнено се свързват с оногуро-българско и оногуро-късноаварско присъствие от *Dnyeszterfehérvár* [Днестерфехер-

на българското господство (или още по рано – по времето на аваро-оногурите), а не в края на управлението им. Тогава, когато името Бял град е било на мода. Тоест в *епохата на късните авари и/или на дунавските българи-оногури.* (Странно е, че не познаваме точното тюрко-българско наименование на тези крепости по р. Дунав.) По същия начин, както молдовските унгарци чанго не са дали унгарското име[241] на *Nyeszterfehérvár* [Нестерфехервар, Бял град на Днестър] към 1200 г., нито славяните край Адриатика са нарекли града Биоград на Мору (Tengerfehérvár) по времето на Свети Ищван или Свети Ласло.[242] Такива оногурски по характер (преведени на унгарски) имена през XI–XII в. вече е било невъзможно да бъдат дадени чрез паралелно именуване, както и да бъдат превеждани от латински на унгарски (например *Alba Bulgaricae* не може да бъде преведено като *Nándorfehervár* 'Бял град', най-много като *Bolgárfehér* 'Български бял').[243] Далматинският град Тенгерфехервар (Биоград на Мору) също едва ли е получил името си през X–XI в., тъй като по това време там няма и следа от унгарска власт или унгарско население. Само някакво късноаварско унгароезично население е можело да знае от аварските си господари, че някъде на брега на Адриатическо море има едно място, което на техния език може да бъде наречено Tengerfehérvár.

Тъй като наименованията като *Fehérvár* 'Бял град' са продукт на оногурската/късноаварската епоха (VIII в.), наличието на *паралелна унгарска форма на именуване* е съвсем естествено. Та нали угрофиноезичните маджари били подчинени на аварите! *Унгарските съответствия*, завършващи на *-град* (-grád) обаче – и *до ден-днешен унгарски имена на крепости*! – са славянобългарски названия от IX в.: [с изключение на Belgrád] *ни едно от тях* [Csongrád, Visegrád, Nógrád, Légrád, познатото от регионалните говори Belegrád] ***няма нито паралелна, нито преводна форма на унгарски език***. Дори Аноним не превежда на унгарски името Чонград, макар че точно е знаел значението му: '*черен град*'.[244] Славянобългарите, за разлика от оногурските авари, не са властвали над цялата унгарска езикова територия. Следователно по отношение на именуването разликата между славянобългарите и оногурските авари се състои в това, че управляващата оногурска прослойка от късноаварската епоха не била славянизирана в по-голямата си част, докато българите-оногури били славянизирани. Решението изглежда сложно, но в действителност е просто. Староунгарците съставлявали мнозинството от подвластното на късните авари население, а славяните от Долни Дунав (не от Карпатския басейн!) – на българите по време на славянизацията им. Ето защо топонимите от рода на *Fehérvár* са от късноаварската епоха, но после приемат формата *Belgrád*, тъй като след 803 г. попадат под властта на българите. Предпоставка за решението на въпроса е това, че в западната половина на Заддунавието поначало не е съществувало късноаварско селищно название *Fehérvár*, а територията на Székesfehérvár [Секешфехервар] е преминала във владение на българите.

Българските традиции в Gyulafehérvár [Дюлафехервар] били запазени чак до края на XII в., когато първите власи (днешните румънци) пристигнали от юг в Южна Трансилвания и започнали да наричат древната крепост Фехервар, която носела оногурско-българско име (*castrum album*), но вече се състояла от славянобългарски езикови елементи, с (преведеното на славянобългарски) име *Bělgradъ*.

Нещо повече! Смятам, че е много вероятно власите, които говорели на вулгарен латински и живеели на Балканите, южно

вар, Бял град на Днестър], та чак до *Tengerfehérvár* [Тенгерфехервар, Биоград на Мору]. Още по-точно: с онези територии, които през IX в. са били подвластни на късните авари или на дунавските българи (оногурите). Мелих 1925–1929, 9: славянското име на Белград може да е превод от турски.

[241] Мелих 1957, 64. Янош Мелих също не е познавал името, което дунавските българи са дали на крепостта: латинското ѝ наименование било *Nester Alba*, гръцкото през X в. – *Aspron kástron*, по-късно на руски я наричали *Bjelgorod*, от 1484 г. носела турското име *Akkerman*, от XVI в. – унгарското *Neszterbelgrád, Neszterfejérvár, Neztherfeyerwar*. През XVIII в. наблизо е имало унгарско (печенежко?) село: *Csoborcso* или *Csebercsik*.

[242] Макаи 1994, 51.

[243] Или като *Bolgárfehérvár* 'Български бял град', тъй като *bolgár* или *bulgár* – за разлика от булар (bulár) – в унгарския език се отнася за балканските българи (вж. Мелих 1925–1929, 12).

[244] Сар. 40. При крепостта *Nógrád* [Ноград] липсва такова обяснение (сар. 33).

от Карпатите, може би и от р. Дунав (под българска власт), още преди XII в. да са познавали славянобългарското име на българския наследник на охраняващия трансилванските златни мини Апулум и още тогава да са заимствали славянобългарското име на града: така от славянобългарския *Bělgradъ* се е получил „румънският" *Bălgrad*, тъй като при управлението на българите със сигурност се е осъществявал значителен обмен между Апулум и околностите край Долни Дунав. Събраното, добито и промито злато и сребро например навярно било откарвано в главните български градове от „влахи превозвачи" – *Blakhoi hoditai*[245], които се движели свободно от Дюлафехервар-*Bělgradъ* във всички посоки. Така както през 1543 г. влашки превозвачи с тежките си каруци изнасяли от Трансилвания несметното злато и сребро от съкровището на дакския владетел Децебал (Декебал), укрито в долината на река Саргетия, която тече край неговата столица *Сармизегетуса*: *Valachi <...> cum oneratis plaustris in Moldauiam aufugerunt.*[246] Следователно през 1543 г. (също като днес!) власите се чувствали по-скоро като част от Балканите, отколкото като трансилванци. Затова още от време оно Дюлафехервар е бил наричан с име, заето от южнославянския български, а не от латински, влашки, унгарски или пък дако-тракийски език (*Сармизегетуса*?).

[245] Макаи 2006, подточка [f]. на с. 34.

[246] *Makkay János.* Decebál kincsei. Századok 129:5, 1995, с. 1007 и 976, с допълнителна литература в бел. 101.

СЛАВЯНОБЪЛГАРСКИ ТОПОНИМИ В ПОДКАРПАТИЕТО

От гледна точка на датирането и езиковата принадлежност на *Белград* (и вариантите му) като унгарски селищни названия от български произход от особено голямо значение са наблюденията на Йожеф Кобай във връзка с топонима *Belegrád* [Белеград], които досега не са били обект на внимание от страна на изследователите на този въпрос.

Става дума за различния произход на подкарпатските славяни (русини/рутени и някогашни склавини). Според Кобай още през VI в., преди пристигането на аварите, там се появили славяни, които принадлежали към племенния съюз на склавините. Известни са най-вече техните поселища. Местонахожденията им са: *Унгвар-Галаго* (Ungvár-Galagó), *Берегсас-Верке* (Beregszász-Vérke), *Галоч-Фехермезьо* (Gálocs-Fehérmező) и *Деда* (Déda).[247] По тези места славянските погребения в могилни гробове започват през VIII–IX в. В рамките на заселническата колония от VI–IX в. само няколко топонима могат да се свържат с тези ранни славяни: *Belegrád* [Белеград], *Balaton* [Балатон], *Balaca* [*Балаца*], *Szedlice* [Седлице]. Изненадва фактът, че всички ранни селищни названия без изключение имат южно- или западнославянски произход, докато източнославянска по характер ранна топонимия по същество липсва. „Много вероятно е по време на завоюването на родината маджарите да са се натъкнали в своите територии не на източнославянски групи, а на южно- и западнославянско население. <...> Следователно можем да твърдим,

[247] Кобай 1998, 196. В Задкарпатието изобщо няма некрополи или селища от времето на аварите. Естествено датирането от VI в. може да означава и славянски поселища след 567 г., тоест все пак може да се говори за ранноаварско заселване (или ранно проникване) на кагани. В противен случай е трудно да си представим защо се срещат едновременно западни и южнославянски специфични особености. И според Кобай по време на славянската експанзия антите са проникнали на Балканите по посока Долен Дунав – България, а склавините – край западните покрайнини на Карпатския басейн. С последните обикновено се свързва разпространението на съдове от пражки тип.

че когато маджарските племена се заселвали в Карпатския басейн, територията на Подкарпатието в днешния смисъл на думата е била гъсто населена със славянско население.“[248]

Особен интерес представлява регистрираният за първи път през 1332 г. топоним на селището *Седлице*, намиращо се близо до село с името *Керестур* (Keresztúr) в Надсьольошка околия. Понеже в Керестур до XVIII в. (в Тисабьокен до 1548 г.) са живели само унгарци, името на селището е възникнало преди появяването им в този район, т.е. може да се свърже с древно славянско население (не русини). Значението на думата (седло ’селище’), както и съдържащото се в нея звукосъчетание *-дл-*, са типично западнославянски. Ако се съди по етимологията, в околностите на Керестур вече са открити четири славянски селища, които датират отпреди края на IX в.

Западно- или южнославянската същност на местното население през VIII–IX в. се потвърждава и от топонима Белеград със значение *’бяла крепост’*, който се среща в близост до Тисауйлак и навярно също води началото си от IX в., а въз основа на втората си съставка („град“) може да бъде свързан с южните славяни.[249] От всичко това Кобай прави следния извод:

Данните, с които разполагаме понастоящем, ни дават основание да твърдим, че древното славянско население в Подкарпатието, разбирано в днешния смисъл на думата, най-вероятно може да бъде причислено към западните или към южните славяни. Следователно няма основание това население да се смята за наследник на русините, за които има свидетелства по нашите земи от XIII в.

След заселването на [Арпадовите] унгарци „местното славянско население постепенно било асимилирано и числеността му намаляла, <...> в изворите от XIV–XV в. вече се споменава

[248] Кобай 1998, 35–36 и 197–198.

[249] Името на този *Belegrád* [Белеград] не открих нито в студията на Бенкьо (1998: 121–126), нито в изследването на Крищо (1996: 173–174), където се споменава и за близки топоними *Белеград* в района на Саболч-Сатмар. По-горе (бел. 20) вече видяхме, че според Янош Мелих е изключено топонимът *Zemplén* [Земплен] да идва от някой западно- или източнославянски език. Може да се мисли единствено за славянобългарски произход.

само за отделни представители на старославянското население в района“.[250]

Излиза, че няма сериозна причина да се съмняваме в древния и със сигурност южнославянски (славянобългарски) произход на унгарските топоними *Belgrád*, означаващи ’бяла крепост’.

Написаното от Кобай за западно- или южнословянския произход на ранните задкарпатски славяни, а също и за името Унгвар (първата съставка *ong* на името Унгвар е турската дума ’река’),[251] показва, че все пак Янош Мелих ще се окаже прав: става дума за именуване с древни тюркобългарски по произход [собствени] имена, преминали в унгарския език през южнославянски.[252] Как обаче съхранилите тюркобългарското наследство южни славяни, и то не централно- или западнобалкански южни славяни, а именно намиращи се в процес на славянизация *прабългари* са попаднали в околностите на Унгвар и Земплен? Едва ли можем да си помислим за нещо друго, освен че след „братската“ победа, която Крум пожънал над късните авари, те се озовали като български гарнизон както в Дюлафехервар, Чонград, Ноград, така по всяка вероятност и във Вишеград, Леград, Пеща и Печ.

[250] Кобай 1998, 199, 201.

[251] Кобай 1994.

[252] Мелих 1925–1929, 126–127. Срв. Крищо 1996, 164; Бенкьо 1998, 126; *Sinkovics Balázs*. Fehérvár helyneveink. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás, szerk. Felföldi Szabolcs és Sinkovics Balázs. Budapest, 2001, 130–137. Намирам за неприемливо мнението на Лоранд Бенкьо за изследванията на Янош Мелих както по отношение на Аноним, на славянобългарското присъствие през IX в., така и относно ранното славянство в Задкарпатието: известни „причини и схващания превръщат голяма част от творчеството на Мелих в отживелица или най-малкото го правят силно проблематично от гледна точка на съвременната историческа лингвистика. Дейността на Мелих в областта на ономастиката е повлияна от известен романтичен възглед за историческите извори, езика и историята. Под знака на този възглед наши изтъкнати учени непоколебимо вярваха, защото искаха да вярват, например в историко-лингвистичната достоверност на хрониките, но може би в най-голяма степен и най-безрезервно се доверяваха тъкмо на Аноним“ (*Benkő Loránd*. Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Erdélyi Tudományos Füzetek 231, Kolozsvár, 2001, 10–11.). Аз вярвам в научните резултати на Янош Мелих и смятам, че онази част от езиково-историческите изследвания на Лоранд Бенкьо, в която той се занимава с Аноним, е за огромно съжаление нелогична на много места. А и понякога наистина ми е трудно да разбера сложния му начин на изразяване.

В противен случай на североизток и в Трансилвания е трябвало да бъдат възприети съставни части не само от старобългарски топоними, но и от старосръбски, старохърватски и старословенски. Такива обаче се срещат само сред селищните наименования, възникнали от заети в унгарски славянски езикови елементи. Например старословенският по произход топоним *Zabola* [Забола] в Източна Трансилвания. А от своя страна секейският топоним *Nagyernye* [Надерне] отвежда към IX в. и окупираната от българите Сремска област. Смея да прогнозирам, че (след гробищата в Дюлафехервар) по източните входове (Залатна!) на долините в Златния четириъгълник ще бъдат открити още български погребения и некрополи от времето след 803 г.[253] Българите също толкова са обичали златото, колкото и траките, даките, римляните и аварите, за което свидетелства например Златната църква на цар Симеон в Преслав.

***

Смятам, че Аноним изключително достоверно е описал как Великият кан, вождът на българите (*Keanus magnus dux Bulgariae* – със сигурност Крум) е бил далечен прародител на *Салан*. А пък Glad/Galád [Глад/Галад], който дошъл от крепостта Бодон/Видин (Bodony/Vidin), действително е бил управител на Темешка област, а *Айтон*, който управлявал същата тази територия, бил негов син или внук. Както накратко споменах в увода, още през 1969 г. Дюла Моравчик недвусмислено разяснява, че сведенията на Аноним, отнасящи се до този Велик български кан, както и до Salán/Szalán [Шалан/Салан], не са приказна история или измислица, а отразяват исторически достоверни, реални събития и личности.[254] Според Хармата „Моравчик убедително доказва, че податките в *Gesta Hungarorum* („Деянията на унгарците“) не са голословни твърдения. *Гестата* разказва, че Великият кан, *дукът* (*dux*) на България, завладял областите,

[253] Макаи 2006, бел. 138, с препратка към малкия каталог на Х. Чиугудеан (археолог, който след 1988 г. откри на територията на крепостта в Дюлафехервар множество български погребения: Anul 1000 la Alba Iulia. Între istorie şi archeologie. Catalogul expoziţiei. Alba Iulia, 1996).

[254] Моравчик 1969. Но по същество още в 1953 г. (Моравчик 1953/2003: 43–44).

простиращи се между реките Дунав и Тиса, чак до полските и рутенските граници. Великият кан бил прадядо на дук Салан, който по време на унгарското завоюване на родината господствал в земите, разположени между Дунав и Тиса. Във византийски и български извори Моравчик намира потвърждение на разказа на П. магистър и доказва верността на твърдението в *Геста Хунгарорум,* че българският цар Симеон се притекъл на помощ на дук Салан и дори византийският владетел изпратил като подкрепление свои войски срещу маджарите, както и на твърдението, че в източната половина на Карпатския басейн наистина са управлявали български князе със съдействието на византийския император в духа на идеята за византийски континуитет. *Тези важни препратки могат да дадат ценна насока и стимул за по-нататъшно проучване на унгарското завоюване на родината по повод предстоящата 1100 годишнина от това събитие*“. [255]

Анализът на българско-славянско-унгарските езикови връзки показва, че Аноним „в своите сведения за българските славяни не е представил измислени истории, а е следвал древната традиция, опираща се на действителни факти“.[256] *Важните препратки* на Моравчик обаче и до ден-днешен не дадоха никаква насока на историците, нито ги подтикнаха към преразглеждане и ново проучване на поставените въпроси.

[255] Хармата 1994, 202. (Курсивът е на автора, Я. М.). Вж. Макаи 1996, 45–46; Макаи 2002, 14–16; Макаи 2004, 30–31; Макаи 2005а, 98–101, навсякъде с допълнителна литература.

[256] *H. Tóth Imre.* A magyar nyelv bolgár-szláv jövevényszavainak problematikája. In: Az Alföld a 9. században, szerk. Lőrinczy Gábor, Szeged, 1993, 202.

БОРБИ НА ЗАВОЮВАЩИТЕ РОДИНАТА СИ УНГАРЦИ С БЪЛГАРСКИ КНЯЗЕ В ЮЖЕН АЛФЬОЛД*

Последно Ищван Капитанфи анализира подробно онези части от Гестата на Аноним, които се занимават с ролята на ромеи и българи в борбите на унгарците за завоюването на родината.[257] Накратко обобщено, летописецът е искал с творбата си да удостовери не само законността на владенията на изконните родове, но и правомерността на завладяването на родината: Арпад, като наследник на Атила, придава законна сила на този акт. Името на Атила се среща в Гестата повече от двадесет пъти, но освен че се споменава, то няма никаква друга роля. Изследователите отделят по-малко внимание на обстоятелството, че по-значимите противници на унгарците също се позовават на законни средства, за да потвърдят правомерността на своята власт.

Според Капитанфи при Аноним това е формулирано най-ясно от българския вожд Менуморут (*dux Menumorout*), който в посланието си отхвърлил искането на Арпад с това, че „*Земята, която* [княз Арпад] *иска от наша милост, по никакъв начин няма да отстъпим, докато сме живи. <...> И думите му няма да трогнат душата ни с това, че се представя като потомък на рода на крал Атила, когото наричали „бич божи“ и който насилствено отнел тази земя от моя прадядо, но благодарение милостта на моя господар, константинополския император, сега никой не може да я загради и да ни лиши от нея*“.[258] След победата срещу Gyalu [Дялу]

* Алфьолд – Голямата Унгарска низина, територията от р. Дунав до Трансилванските планини. – Бел. ред.

[257] Капитанфи 2003, 92–98.

[258] *Anonymus*, cap. 20. Аноним 1999, 24. SHR I:61–62: *Terram autem, quam [dux Arpad]petivit a nostra gratia, nullatenus concedimus nobis viventibus. <...> Et verba sua non conturbant animum nostrum eo, quod mandaverit nobis se descendisse de genere Atthile Regis, qui flagellum dei dicebatur, qui etiam violenta manu rapuerat terram hanc ab atthavo meo, sed tamen modo per gratiam domini mei imperatoris Constantinopolitani nemo potest auferre de minibus meis.* Хунският вожд Атила не е завладявал територии от оногурите-българи. Значи описанието на Менуморут насочва по-скоро към Кубрат (бащата на Аспарух) и към някогашните конфликти с ранните авари (срв. Шомоди 2005: 210). Или към противоречията между кък-

и след смъртта му (Anonymus cap. 27) обаче Менуморут побягнал към Гърция, за да се спаси от отправилите се срещу него Tas [Таш] и Szabolcs [Саболч].[259] Естествено, историческата правота на Аноним по въпроса с Менуморут не бе защитена нито от Капитанфи, нито от Хармата или Моравчик, а от Янош Мелих.[260] Защо, кому беше нужно – и все още е нужно – отново и отново да се доказва това? Що за зли духове, насочени против Аноним, витаят в унгарската историография под път и над път?

За друг български вожд, *dux Salanus*, научаваме от написаното за Алмош и неговите първенци (седемте князе, или седмината унгарци, както и седемте куманski вождове, техните роднини и домочадието им[261]), които прекосили високите планини и там обитатателите на земите на Унг и Мункач, славяните,[262] ги посрещнали с ужас и страх, но все пак с уважение и *доброволно се покорили на* ***княз Алмош****, тъй като било стигнало да ушите им, че той* ***произхожда от рода на крал Атила****. <...> Хвалели им плодородието на земята си и им разказвали как след смъртта на крал Атила князът Кеан Велики, праотец на вожда Салан, потеглил от България по съвета и с помощта на византийския император; как самите славяни били отведени от българската земя към пределите на рустените и как княз Салан ги подчинил на властта си заедно с приближените им...*[263]

ните авари и дунавските българи още преди 781 г. Ето още едно потвърждение за съществуването на „*аварския* (вожд) *Атила*“.

[259] *Anonymus*, cap. 28. Anonymus 1999, 28. SHR I:70.

[260] Пак там, Мелих 1925–1929, 14: Събитията през X в. също подкрепят твърденията на Аноним. Пак там, 16–17: Сведенията на Аноним са исторически обосновани. Пак там, 153–154: Съобщението на хрониста безусловно заслужава доверие. И трите цитата се отнасят до присъствието на българите в Карпатския басейн през IX–X в.

[261] Разсъжденията на Боба (2005: 53–66) относно някакъв си оногуро-маджарски племенен съюз на Алмош и Арпад ми се струват недостатъчно ясни, за да мога да ги използвам по същество. Навярно има изследователи с по-големи възможности, които са в състояние да ги разберат. Срв. със странното – и смятано от един антиирански настроен американски гражданин за твърде обидно – мнение, което би определило даден етнос по цвета на кожата: *Кабарите на император Константин и споменатите в унгарските извори кумани („Cumani“) са имали ирански произход, ако се съди по приятния цвят на лицата им* (Боба 2005: 63). Виж ти?! Какъв е този приятен цвят на лицето? Как изглежда ирански куманин с такова лице?

[262] Както видяхме по-горе, южни славяни, но със сигурност славянобългари.

[263] *Anonymus*, cap. 12. Аноним 1999, 18–19. SHR I:51: *Sclavi vero 'habitatores terre' audientes adventum eorum, timuerunt valde et sua sponte se Almo duci*

Капитанфи пише, че Аноним не се произнася за връзката между Салан и гръцкия император, но като потомък на Кеан очевидно е бил в същото положение като него. Два откъса от хрониката го потвърждават. Според единия Салан по настояване на Арпад *провел съвет с приближените си, изпратил пратеници при императора на гърците и при княза на българите, за да измоли от тях помощ в борбата срещу маджарския княз Арпад. Императорът на гърците и князът на българите изпратили на Салан голяма войска, която се срещнала с княз Салан на място, наречено Тител,* <...> на искането на Салан – т.е. да напусне земята си, Арпад се обидил и му поставил ултиматум: *заповядваме на вашия господар, княз Салан, да напусне земята ни по най-бързия начин и да се оттегли в земята на българите, откъдето прадядото на Салан е потеглил* ***след смъртта на нашия праотец крал Атила.***[264] На следващия ден се стигнало до първото голямо сражение на вожда Арпад с гърците и българите. Княз Салан, като видял, че *неговите хора губят битката, побягнал към Болгарфехервар, за да спаси живота си.*[265]

В анализа на Капитанфи е отредено място и на командващия притеклите се на помощ български войски *dux Bulgarorum*, който бил кръвен роднина на Салан, по-точно негов племенник.

sibiugaverunt eo, quod audiverant Almum ducem de genere Athile regis descendisse. ...et laudabant eis fertilitatem terre illius et narrabant, quomodo mortuo Athila rege magnus Keanus, preavus ducis Salani, dux de Bulgaria egressum auxilio et consilio imperatoris Grecorum, preoccupaverat terram illam, qualiter etiam ipsi Sclaui de terra Bulgarie conducti fuerunt ad confinium Ruthenorum et qualiter nunc Salanus dux eorum se et suos teneret ... Подчертаният израз липсва в превода на Веспреми. Поунгарчването на името Salanus dux като *Csalán* [Чалан] е дилетантски езиковедски похват, който наподобява на шумерската унгаристика.

[264] *Anonymus*, cap. 38. Аноним 1999, 34. SHR I:81: *tunc inito consilio suorum [dux Salanus] misit legatos suos ad imperatorm Grecorum et ducem Bulgarorum, ut sibi auxilium adrent causa pugne contra Arpad ducem Hungarorum. Imperator Grecorum et dux Bulgarorum magnum exercitum Salano duci miserunt. Qui cum ad ducem Salanum pervenissent, in illo loco, qui dicitur Tetel,* <...> *Precipimus domino vestro duci Salano, ut dimissa nostra terra celerrimo cursu terram Bulgarorum eat, unde preavus suus descenderat mortuo Athila rege atthavo nostro.*

[265] *Anonymus*, cap. 39. Аноним 1999, 35. SHR I:82: *Predictus vero dux Salanus, cum vidisset suos deficere in bello, fuga lapsus est et pro salute vite Albam Bulgarie properavit.* **По-ясно от това Аноним не би могъл да опише военните стълкновения между Крум и късните авари!**

От родствената им връзка следва, че този **останал анонимен** *dux* (*дук*) също е бил потомък на *Keanus Magnus.*[266] След победната битка княз Арпад и първенците му *решили да изпратят през Дунава войска срещу княз Салан в Болгарфехервар.* <...> *Възседнали конете си и без да срещнат каквато и да било съпротива прекосили Дунава при устието р. Сава. Продължавайки пътя си, препуснали към града. Тогава* ***вождът на българите, кръвният роднина на княз Салан****, потеглил срещу тях с голяма войска, подкрепяна от гръцки помощни отряди.* <...> *Разразила се отчаяна битка. Голям брой гърци и българи били убити, а други взети в плен. Българският княз, като видял, че губи битката, побягнал, за да спаси живота си, и отишъл в град Фехервар.* <...> *На следващия ден изпратил пратеници с разни подаръци,* <...> *за да приемат мира. Освен това известил, че не застава на страната на* ***своя чичо, вожда Салан****, а се подчинява на Арпад, княза на Унгария, ще му служи вярно и ще плаща годишен данък. А онези, понеже искали мир, приели като заложник собствения син на княза, взели със себе си съкровищата на България и се оттеглили, а княза на българите освободили невредим.*[267]

Капитанфи продължава разсъжденията си, че трите „вождове“, изглежда, не са суверенни владетели, а под някаква фор-

[266] Капитанфи 2003, 93.

[267] *Anonymus*, cap. 41. и 42. Аноним 1999, 36. SHR I:85–86: *Tunc dux Arpad et sui primatesinito consilio constituerunt, quod exercitum mitterent propter Salanum ducem ultra Danubium contra Albam Bulgarie, ... accepta licentia a duce Arpad equitantes transnavigaverunt Danubium nullo contradicente in illo loco, ubi fluvius Zoua descendit in Danubium, et inde egressi contra Albam Bulgarie civitatem equitare ceperunt. Tunc duxBulgarorum consanguineus Salani ducis cum magno exercitu contra eos pugnaturus cum adiutorio Grecorum accessit.* <...> *ceperunt pugnare inter se acriter et interfecti sunt de Grecis et Bulgariis plurimi et quidam capti sunt ex eis. Videns ergo dux Bulgarie suos deficere in bello, fuga lapsus pro defensione vite Albam civitatem ingressus est.* <...> *Secondo autem die dux Bulgarie misit nuntios suos cum diversis donis ... et deprecas eos, ut paci faveant, et insuper mandavit, quod partem Salani ducis avunculi sui non forevet, sed Arpadio duci Hiungarie subiugatus fideliter serviret et annuale vectigal persolveret. Illi vero paci faventes proprium filium ducis in pignus accipientes cum multis bonis rebus Bulgarie discesserunt et ducem eorum illesum dimiserunt.* Преводът на Аноним от 1999 г. за пореден път е несполучлив. Точният превод на подчертаната част означава тъкмо обратното: на княз Салан срещу Болгарфехервар.

ма са били подчинени на върховната власт на византийския император, като правното основание за своето управление дължат на това, че са завладели територията с неговата благословия. **Неназованият по име** *dux* също бил потомък на Крум~Кеан, а фактът, че получил като подкрепление гръцка войска, подсказва, че и той бил покровителстван от императора.[268]

Според споменатата вече студия на Дюла Моравчик (1969) Аноним е имал точни сведения, че заварените от Арпад българи били под върховната власт на Византия. Авторът смята, че случилите се с тях събития по време на унгарското завоюване на родината са исторически, а самият Кеан Велики е единосъщен с кан Крум, завладял източната половина на Карпатския басейн. Анонимният *dux Bulgarie* (или *Bulgarorum*), който изпратил на чичо си Салан подкрепление срещу маджарите, навярно е бил българският цар Симеон. Няма съмнение и относно историческата достоверност на Салан.[269] Всички изводи на Моравчик са безупречни, с изключение на идентифицирането на анонимния *dux* с българския цар Симеон. Според мене в анонимния *dux* може да се търси постоянният наместник на *Alba Bulgarie* = Нандорфехервар, тъй като българският цар не е отишъл в Alba Bulgarie, а е изпратил само войска: *императорът на гърците и князът на българите изпратили на княз Салан многобройна войска: Imperator Grecorum et dux Bulgarorum magnum exercitum Salano duci miserunt.*[270]

Според Моравчик и Капитанфи „борбата, която завоюващите родината маджари водили с българите и гърците, също може да е спомен за исторически събития. Всичко това вероятно е стигнало до автора на Гестата като устна традиция. Моравчик формулира становището си в дебат с Дьорфи, който изцяло поставя под съмнение историческата достоверност на твърденията на Аноним".[271]

Капитанфи има възражения и относно начина, по който Аноним е описал българско-византийските връзки. Например това, че кан Крум (*magnus dux Keanus*) завладял половината от

[268] Капитанфи 2003, 93–94.

[269] Моравчик 1969, 167–174; Капитанфи 2003, 94.

[270] SRH I:80.

[271] Моравчик 1969, 174; Капитанфи 2003, 94–95.

Карпатския басейн по заръка на византийците или с тяхната помощ.[272] Действително, ожесточените войни и победи на Крум срещу Византия след 809 г. изключват всякакъв вид гръцка подкрепа или одобрение. От друга страна, Византия била обезпокоена от засилването на експанзионистичната политика на Крум, но „въпреки заплахите на император Никифор I Геник Крум получава пълна свобода за военни действия в югозападна посока. През 809 г. българите превземат важната твърдина Сердика (на старобългарски Средец, дн. София)".[273] Не е изключено години по-рано Крум да е получил пълна свобода на действие и политическа подкрепа за териториално разширяване на север, което било осъществено за сметка не само на аварите, но и на Франкската империя. Следователно докато не се направят допълнителни изследвания, становището на Аноним по този въпрос не може да бъде отнесено към света на легендите. Впрочем когато синът на Крум кан Омуртаг (815–831) сключил мир с Византия, той също получил възможност за завладяване на земи в други посоки: „През 20-те години на IX в. българите окончателно превзели бившите аварски територии до течението на р. Тиса, включително и района на днешната унгарска столица Будапеща. Опитите на франките да пуснат корен на Балканите били парирани от дунавската флота, която опожарила франкските селища в околностите на Средния Дунав и по течението на Драва. Омуртаг прогонил предводителите на някои славянски племена (тимочани, абодрити, браничевци), които си сътрудничели с франките, и ги заменил с назначени от Плиска вождове."[274] Империята имала интерес не да оказва непосредствена подкрепа на Крум, Омуртаг и изобщо на българската държава, а да спре пред Сирмиум по-нататъшната, насочена на изток експанзия на франките, която целяла възстановяването на Римската империя. С българска помощ успяла да осъществи намеренията си. А в замяна е трябвало да позволи да бъде обуздан отколешният враг

[272] Капитанфи 2003, 95.

[273] Павлов, Янев 2005, 25; Капитанфи 2003, 95, с допълнителна литература в бел. 32. Империята имала интерес не да оказва непосредствена подкрепа на Крум, а да спре пред Сирмиум по-нататъшната, целяща вероятно възстановяването на Римската империя експанзия на франките, насочена на изток. Което и става.

[274] Павлов, Янев 2005, 26–27.

на българите – аварите. За Византия това едва ли е представлявало голяма жертва.

Друг аналогичен въпрос е връзката на българския цар Симеон с Византия, както и участието му в борбите между Арпад и българите около *Alba Bulgarie*. По отношение на личното присъствие вече споменах какво е моето становище. Възможността да е оказана византийска подкрепа на Симеон, респективно на анонимния *dux Bulgarie* от Нандорфехервар, произтича от мирния българо-византийски договор[275], който бил сключен през 896 г. – тъкмо срещу Арпадовите маджари – и продължил до 913 г. Като изключим някои временни отстъпления и нарушения на договора, след претърпените две или три поражения от унгарците и след светкавичната война[276] срещу унгарско-византийския съюз именно Симеон – възприел византийския начин на мислене – е този, който *влязъл в съюз с печенезите срещу завладяващите родината Арпадови унгарци*: „в резултат на българско-печенежкия удар унгарците били принудени да напуснат селищата си по северното черноморско крайбрежие и да се заселят в Панония“.[277] Съгласно обобщението на Дюла Моравчик във византийско-българския раздор „Лъв Мъдри постигнал целта си. През 896 г. княз Симеон поискал мир и примирието било сключено. Византийският император зарязал унгарските си съюзници, които по тази причина станали жертва на отмъ-

[275] До сключването на мира се стигнало след поражението на византийците край Адрианопол, но още през 896 г.: Кирай 2006, 124.

[276] Хармата 2001, 11. Византийските привърженици на Симеон скоро разбрали, че молещият за мир български цар е в изключително неблагоприятна позиция при преговорите. Затова във Византия бързо се родил такъв вариант за постановка на събитията, според който Симеон наистина претърпява поражение от маджарите, след това обаче ги прогонва. По сведения на Псевдо-Симеон „Симеон, князът на българите, тръгва на война срещу ромеите, но е нападнат от тюрките (=маджарите) и претърпява поражение от тях; тогава императорът купува всички военнопленници. Сетне обаче прогонва тюрките, с молба си връща военнопленниците и сключва мир”. С позоваване и на Моравчик 1984, 70.

[277] Павлов, Янев 2005, 34. Сблъсъците между българите и Арпадовите унгарци са факт, но напоследък значимостта на печенежкото нападение, респ. на случилото се, се поставя под съмнение; вж. най-вече Хармата 2001, 10–13. Срв. Макаи 2002а, 30–31, с допълнителни данни в бел. 72. За политическата и военнополитическата обстановка по време на византийско-българските стълкновения също при Хармата 2001, 10–14.

щението на българите. Ръцете на Симеон били развързани и той започнал да прилага усвоената от ромеите тактика“.[278]

На *позорно приключилата унгарско-византийска съюзническа връзка* може би се дължи обстоятелството, че при нападението на Тител, с което Арпад искал реванш, императорът взел страната на българите. А няколкото поражения, които българите понесли, дали на Симеон достатъчно основание да подкрепи наместника на Нандорфехервар в борбата му срещу Арпад.

Следователно оценката на Капитанфи, че „картината на българско-гръцката връзка не съответства на реалното положение през IX в.“[279], е погрешна. От гледна точка на кардиналната стратегия има *пълно съответствие* и в началото, и в края на IX в. Същевременно авторът изтъква, че други моменти от разказа на Аноним са исторически точни:

1. Териториите, които Арпад е трябвало да завладее, включват различни, независими една от друга български провинции;

2. Ролята, която Аноним е отредил на българите в Карпатския басейн по време на унгарското завоюване на родината, отговаря на историческата действителност.

Предавайки се от уста на уста, всички тези сведения са стигнали до автора на Гестата.

Нека подчертаем още веднъж: за събитията от края на VIII и началото на IX в. Аноним не е чел от Годишниците на франкските крале; част от тези събития – доста точно – се съхранили по описания от него начин в паметта на Арпадовите унгарци и на говорещите древния горнонемски език. Какво да сторим, ако в преданията някой късноаварски каган е бил наречен Атила? А действително великият и могъщ Кан, който от черепа на император Никифор поръчал да му направят украсена със сребро номадска чаша, бил споменаван не по име, като Крум, а само с

[278] *Moravcsik Gyula*. Bizánc és a magyarság. Budapest 1953/2003, 42. Срв. няколко реда от едно от писмата на цариградския патриарх *Николай Мистик* до българския цар: „доколкото мога да разбера, срещу твоето господство и народа ти с поощрението на императора се подготвя мощно съвместно нападение на руси и печенези, та дори и на алани и западни тюрки [Арпадовите маджари]. Всички те са съгласни да потеглят на война срещу теб...”: *Moravcsik Gyula*. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984, 24–25.

[279] Капитанфи 2003, 96.

владетелската си титла. Казвали са просто Императорът!, а не император Август. Досущ като в съчиненията от Каролингската епоха, в които названията на сановете са били възприемани и употребявани като лични имена.[280]

И така, „трескавите“ интерпретации на Дьордь Дьорфи, Ищван Бона и редица други изследователи по отношение на тази част от свързаните с българите въпроси могат да бъдат оставени на историята на изследванията. От друга страна, смятам, че тези фрагменти от хрониката на Аноним в значителна степен увеличават достоверността на сведенията му.

Напълно излишно беше да се воюва срещу личността и ролята на Салан/Шалан и Глад/Галад, както направиха например Бона или Ласло Макаи[281], които дълго време отричаха съществуването както на Глад, така и на Алпар. По-късно обаче Бона, който преди по съвсем друг начин пишеше за Глад и го смяташе само за измислен от Аноним легендарен герой, отбелязва, че не е изключено Глад да „е бил баща или дядо“ на Айтон.[282] (Митичен герой като биологичен баща: това ни напомня за бащата на Ромул и Рем, за бога на войната Марс.) Тоест българското господство в югоизточната третина на страната е можело да бъде ликвидирано не по-рано от един век след унгарското завладяване на родината. След време Дьорфи също се съгласява, че Алпар/Лабор/Лаборц, та дори и самият *Глад/Галад* са действителни личности, но с малко преиначени имена.[283] Наистина, интерпретацията на Дьорфи за Алпар – заимствана от Мелих – бе отхвърлена от Бона с пълно основание.[284] Но не е нужно

[280] Садецки-Кардош 1998, 293.

[281] ET 1986, 195–196, 235–242; Bóna in: ERT 102–104; Бона 1995, 15, 17–18, 24, 30, 32, 37, 39, etc.

[282] ERT 116.

[283] Дьорфи 1994, 131. Що се отнася до Salán/Szalán [Салан/Шалан], много неща зависят от това какъв процент от интерпретациите на Лоранд Бенкьо можем да приемем за безусловна истина (Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? – MNy 91: 4, 1995, 402–411). В историческите изследвания за древни епохи са рядкост окончателните решения и *категоричните твърдения*. Обикновено само половината, дори една трета от тях са такива.

[284] Мелих 1925–1929, 19; Бона 1995, 30. А Ференц Мак обръща внимание върху неочакваната промяна във възгледите на Дьорфи: Csaba és Alpár. – In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995,

отново да се подлагат на анализ отживели времето си твърдения и етимологии – те скоро ще бъдат покрити от прахта на забравата. Във връзка с българската принадлежност на Айтон обаче си струва да спомена, че планът на построената по негово време около 1000 г. църква в Марошвар (*urbs Morisena*, дн. Чанад), която по-късно била разрушена по неизвестни причини, показва византийски особености. Същото се отнася и за църквата на българските канове във Виница край Преслав (Карта № 7).[285] Анализите на Дьордь Шандорфи пък разкриват, че до времето на Свети Ищван владетелите от Арпадовата династия разпрострели властта си почти над целия Карпатски басейн с изключение на територите на Дюла и Айтон.[286] Окончателното присъединяване на тези подвластни на българите земи предстояло да бъде извършено от Свети Ищван, което напълно се потвърждава от историческите факти.

351–365. По въпроса за Алпар вж. студията Макаи 1996, 41–46, с допълнителна литература.

[285] *S. Móré Heitel*. Despre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad). Studii şi Materiale de Istorie Medie 23, 2005, 9–19, както и фиг. 1.

[286] *Sándorfi György*. Korai helyneveink vizsgálata. Miskolc, 1989, 21.

НАПАДЕНИЕТО НА ВЕЛИКИЯ КАН КРУМ
СЛЕД СМЪРТТА НА КРАЛ АТИЛА
Съотнасяне по време с аварския вожд Атила

В цитираните от хрониката на Аноним части, свързани с българите, два пъти се споменава един факт, на който досега не са отделили внимание нито Моравчик, нито Капитанфи, нито някои други изследователи. В публикуваните до момента авторитетни издания и преводи на Гестата също не попаднах на ни един коментар или обяснение на въпросния факт. В подчертаните чрез удебеляване по-горе цитати, отнасящи се до Атила, става дума не само за това, че ***княз Арпад или Алмош произхожда от рода на крал Атила***. На две места се разказва как ***<u>след смъртта на крал Атила</u> праотецът на княз Салан, княз Кеан Велики***, *потеглил от България по съвета и с подкрепата на гръцкия император и как самите славяни били отведени от българската земя към руската граница.*

Както по-рано на няколко пъти вече разясних,[287] кончината на крал Атила в тези – и други общоизвестни истории – присъства не просто като хронологична точка (ролята на такава можеше да изпълнява животът или смъртта както на Карл Велики, така и на император Август или на която и да е друга известна историческа личност от Античността).

Тук обаче става дума за това, че според легендите и според мнозина древни летописци, които – изпреварвайки науката с половин хилядолетие! – категорично са знаели и писали, че Карл Велики *бил съвременник на един друг Атила, краля на аваприте.* Това било известно и на владетеля историк *император Константин Багренородни,* който пише, че „дошъл *Атила, кралят на аварите,* извършил набези из цялата франкска държава и я опустошил; в страха си от крал Атила всички франки започнали да бягат от Аквилея[288] и от повечето франкски градове, <...> но когато Атила се оттеглил, минали много години и се появил крал Пипин, който по това време управлявал Павия и други кралства“.[289]

Още Янош Мелих вижда пределно ясно, че *по някое време хуните били отъждествявани с аварите*: „В Каринтия, в район Фьолкермаркт, едно място носи името *Haimburg* [Хаймбург], а словенците го наричат *Vobre* [Вобре]. През XII в. немското наименование на селището е Huninburc [Хунинбург], което ще рече 'хунска, аварска крепост'. Във франкските и баварските исторически извори от Германия, в които се разказва за събитията от VIII и IX в., латинското *Huni* означава 'авари'. Словенското име *Vobre* е номинативна форма за мн.ч. от словенския етноним *Obrin* 'аварин', тоест *Vobre* означава 'авари'.[290]

Хунският вожд Атила крал на аварите?!

Пипин се появил на историческата сцена много години след кончината на аварския крал Атила. *След смъртта на този мистериозен аварин Атила* Крум потеглил на север, за да завладее намиращите се някога под аварска власт и обитавани от авари територии, и стигнал чак до пределите на Рус. Не ни е известно името на аварския каган, за чиято смърт може да става дума малко – или много? – години, преди да са започнали войните на Крум на север, но знаем, че около 794 г. (или малко по-рано) той бил убит от свои хора по време на гражданска война.[291] Хро-

[287] Последно Макаи 2006b, 103–109. В моя труд за аварския Атила съм събрал всички тези извори, които доказват съществуването на един виртуален Атила от късноаварския период, който е бил аварски каган (или тудун?), и затова тук тези аргументи няма да ги повтарям. Моето разбиране съвпада с възгледите на Имре Боба, който още през 1990 г. пише за този късноаварски крал Атила. Този въпрос е обобщен от мен и на английски през 2008 г., където поправих няколко грешки на Имре Боба, заради които неговото прозрение не получи признание. Например той смята, че през 794 г. по времето на вътрешноаварски междуособици е бил убит тудунът – навярно не той, а тогавашният аварски каган с неизвестно име, който вероятно е идентичен с аварския Атила.

[288] Легендите свързват основаването на Венеция с хунския Атила. Според достоверните източници основаването на града е станало по-късно, понеже най-ранните безспорни следи се отнасят за периода 727-774 г., т.е. периода на късните авари.

[289] Моравчик 1950/2003, 119; Боба 2005, 31.

[290] Мелих 1925–1929, 414.

[291] *Szádeczky-Kardoss Samu.* Az avar történelem forrásai. Budapest, 1998, 84–285. В годишниците на Авентин се говори за крал Сигур (Sigur) и херцог Тудун (Thudun), но от изследванията на Садецки-Кардош знаем, че в случая става дума само за изопачен вариант на *уйгур – iugur(rus).*

нологически това добре се връзва с водените от Крум войни и не чак толкова с тези на Пипин, появил се *доста по-късно след* император Константин, макар че това може да се обясни с обстоятелството, че Константин описва събитията от дистанцията на столетие и половина. Ето защо не би могъл да ги представи с точност до дни.[292] Ако в своята хроника Шимон Кезаи е увековечил момента на избор на хунски крал след битката край Тулн-Цайзелмауер (791 г.),[293] то тогава изборът след убийството на кагана в 795 г. не е измислица, а напълно реален факт.

Спокойно можем да заявим, че двукратно споменатото от Аноним сведение за нападението на Кеан-Крум и обвързването на това нападение с времето на смъртта на аварина Атила е съвсем точно. Епохата на Аноним (каквато и да е тя) напълно съответства на историческите му познания.

В случая с Кеан при Аноним няма объркване на една личност с друга.[294] Летописецът просто не е знаел името Крум (или не го е упоменал), което, разбира се, е в унисон с предположе-

[292] Такова късно (закъсняло) съотнасяне е и кратката история в Пожоньската хроника за пратеничеството на Кушид (Kwsyd) при Светополк: *ad ducem provincie, qui regnabat posterius Athilam, vocatum Zatapolug*. SHR II:3–33. Според мене това може да се обясни с традицията, според която Светополк бил смятан за поставарски (появил се много след аварина Атила) княз – тудун. Срв. Макаи 2003, 54–63, с допълнителни сведения.

[293] Кезаи 1999, 94–95. След битките при Сикамбрия и Тулн (в последната, през 791 г., *почти цялата армия на Запада била унищожена или ударила на бяг) хуните, подобно на римляните, издигнали Етел (Атила) за свой крал, а сетне той поставил брат си Буда за владетел и съдия над различни чужди народи от река Тиса чак до Дон*.

[294] Унгарската историческа наука е убедена, че кан Крум е всъщност Кеан, т.е. единият от братята Кулан-Кеан от времето на княз Геза, които се срещат в Унгарската илюстрирана хроника, или някоя още по-късна личност: Бона 1982, 202. Какво ли не се прави само и само да се докаже, че Аноним не е прав! За различните Кеани вж. Мелих 1925–1929, 38–39: „Първият Кеан, праотецът на Салан, ако действително е историческа личност – а такова е моето убеждение, – е лице, различно от горепосочените *Кеани*, които са живели през X и в началото на XI в." Струва ми се излишно да влизам в спор с Дюла Крищо относно теорията му за Кеан. Името Кеан~кан е възникнало от българската владетелска титла кан така, както титлата бан от Баян, цар от Цезар, крал от Карол(ус)-Крал и т.н. Едва ли е случайно, че третият капитан в Илюстрираната хроника, Gyula [Дюла], и потомците му са от канския род (Képes Krónika 2004, 179). Владетелите от Дюлафехервар, потомците и трансилванските наместници на някогашните български канове станали част от йерархията на Арпадовите унгарци.

нието, че и тази история е *достигнала до автора на Гестата под формата на предание*. Говори се не за император Август, а за Императора. В античната литература е имало такъв историографски похват, но е възможно унгарските хронисти от времето на завладяването на родината да не са били запознати с него. Затова ще припомня един случай. Естествено, могат да бъдат цитирани десетки места от франкските годишници, в които се среща ту *Carolus rex*, ту само *rex*: например когато през 781 г. папата провъзгласява Пипин за крал на лангобардите, завърналият се в страната на франките крал помолил архиепископа на Милано да покръсти дъщеря му *Гисла*, после *inde reversus est rex cum magna letitia in Franciam*.[295] Както по-горе споменах, владетелските титли били възприемани и употребявани като лични имена.[296]

А Вергилий, когато в своите „Георгики" разказва за предстоящия си (и то не какъв да е) план, пише за все още младия Октавиан следното:

mox tamen ardentes accingar dicere pugnas Caesaris [...]

(А сетне ще спомена военолюбивия Цезар,
та песента ми да съхрани името и славата му толкова години,
колкото са минали от древната титонска възраст до Цезар.[297])

Но въпреки това споменатият *Цезар* е историческа личност! И тук едва ли могат да се отправят каквито и да било възражения срещу писателския похват на Аноним. Тъкмо в този похват (вместо Крум – канът) трябва да се търси и многократно

[295] Annales Mettenses Priores. MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, 10. Primum recognovit B. de Simson, Hannover, 1905. Unveränderter Nachdruck Hannover, 1979, 68–69. Ето как латинските извори са се отнасяли към каганите. Затова имената им не са ни известни. Annales Fuldenses 1978, 10, anno DCCLXXXII: *missi quoque Hunorum Cagani et Iugurri*. Anno DCCXCVI, p. 13: *Cagan et Iugurro principibus Hunorum*. Etc. Бих споменал, че *keanus magnus* означава просто великият кан. А това бил Крум, който пиел вино от черепа на византийския император.

[296] Садецки-Кардош 1998, 96.

[297] *Vergilius*: Georgica III: 46–48. След това, вероятно насърчен от самия Император, променил плана си и така поемата *Енеида* станала националния епос на римляните.

споменаваното отсъствие на главните герои през разглежданата епоха.

Има още едно, трето по ред, място при Аноним, което също е съвършено точно от гледище на това, че нашествието на франките станало след смъртта на някой си аварски каган *Амила*: *quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum. Quia post mortem Athile regis terram Pannonie dicebant pascua esse, eo quod greges eorum in terra Pannonie pascebantur.*[298] Тази земя е обитавана от славяни, българи, булаци и римски пастири (франки). Твърди се, че след смъртта на крал Атила Панония била пасище. След смъртта на аварина Атила! *Маджарите не завоювали нито родината си, нито заддунавската ѝ част от римляните или от хуните през V в.*[299], а *от **българите, булаците, франките и славяните**. **Аноним и тук е съвсем точен, както и в подробностите***. Не можем да го виним, че по онова време са наричали франките римски пастири. В края на краищата от Коледа на 800 г. техният владетел бил римско-немски император. Хронистът добре е различавал българите от булаците и е представил достоверни сведения за славянското население. За кого още е трябвало да напише във връзка с Карпатския басейн през IX в.? За отдавна претопилите се гепиди? За потомците на някогашните аварски предводители? Нека не забравяме, че аварската епоха в Карпатския басейн е приключила близо 200 години по-рано, отколкото господството на българите.

[298] *Anonymus*: cap.9; Мелих 1925–1929, 415.

[299] Мелих 1925–1929, 415; Боба 2005, 29–34.

БЪЛГАРСКИЯТ МОДЕЛ

Българският модел на завоюването на родината от Арпадовите унгарци е привидно напълно независим от начина, по който се реконструират събитията в Карпатския басейн в края на аварската епоха и ролята на българското канство в свалянето на аварите от власт. В действителност обаче българско-аварските събития в значителна степен са определили силите, с които се е срещнал народът на Арпад през 896 г. в централните и източните части на Карпатския басейн, съставляващи две трети от територията му: при пристигането си Арпадовите унгарци заварили българи, които в продължение на едно столетие не били за подценяване като власт и сила.[300] Същото се отнася и за някои от възловите точки в българската държавна организация, които със сигурност били включени в ранното държавно управление по времето на Арпад – преди всичко Дюлафехервар (и отчасти Нандорфехервар), но също и Чонград, Вишеград и другите селища с компонент „град“. Убеден съм, че седалището на владетелите от династията Дуло в Апулум е просто един център, който е съществувал още преди идването на Арпад, след смъртта на Дялу и покоряването на Менуморут и който е съхранил властта на *дребен* български *владетел* от този династичен род.[301] Предполага се, че под закрилата на Арпадовите унгарци българският княз или синът му с радост отхвърлили игото на насилствено приетото около 860 г. християнство и се върнали към езическата вяра. Сетне неговият наследник, внукът му, в средата на века отново се покръстил.[302] По същия начин, както редовно плащащият данък белградски *dux Bulgarie* успял да запази властта си, тъй като войските на Арпад го отрупали със съкровища и се оттеглили от крепостта. Сто години по-късно Свети Ищван трябвало да свали от власт владетеля Дюла. Отново в съюз с българския дук Айтон. А Белград бил завладян едва след стотици години.

[300] Знаем, че по време на завладяването на родината Арпадовите унгарци попаднали тук не само на вражески сили, но и на такива, които ги подкрепяли, например секеите: за подробности вж. Макаи 2005а, 25–26.

[301] Дори и да се окаже, че Дялу също е бил от рода Дюла.

[302] Моравчик 1953/2003, 54–58. Срв. Макаи 2005, 46–50.

***

През 2002 г., при проучванията си върху историята на езика, един изследовател по археогенетика се спира и на случая с унгарския език:[303] Според Г. ван Дрим (от Лайден, Холандия), специалист по хималайски езици, „понякога се случва едно *значително по-многобройно население при проникването* си в даден регион да приеме езика на по-малобройна народностна група, обитаваща земите, където то се заселва: такъв е *случаят с българите*. В същото време езикът, на който говори [идващият отвън, *проникващият*] *управляващ елит* [на Арпад], може да бъде заимстван от една по-многобройна и подвластна нему прослойка от изконни обитатели: такъв е *случаят с унгарския език*“.[304]

Явно оттук произтича различната преценка на завоюването на родината от българите-оногури на Аспарух през 680–681 г. и от тюрко-маджарите на Арпад през 896 г. Още по-точно, авторовото становище, че *броят на завареното в България славянско население е по-малко* от нахлуващите българи-оногури. От друга страна, според застъпвания и до днес славянофилски националистичен възглед, изследователят смята, че *славяните*, които през IX в. почти напълно заселили Карпатския басейн, *били по-многочислени* от завоюващите родината си маджари (всъщност също оногури-тюрки[305]).

Интересно вътрешно противоречие в теорията: една страна, в която живеят малко на брой славяни и в която се заселват множество тюркоезични българи-оногури, скоро се превръща в славяноезична. А една друга страна, която е населявана от много или твърде много славяни и в която се настаняват по-

[303] Fatming/Language 2002.

[304] Van Driem 2002, 240. Този пример – и още един, посочен по-долу, – вече съм го цитирал (Макаи 2005б: 24–26), но смятам, че си заслужава отново да го предложа на вниманието на интересуващите се от този въпрос. Подчертаването е на автора, Я. М.

[305] В своя труд „*География*“ от около 680 г. един неутрален – арменски – автор, Анания Ширакаци, ясно пише, че тюрките [т.е. по общо съгласие по-късните с две столетия Арпадови унгарци] и буларите са оногундури или оногури-българи. Наименованието оногури и оногундури „е обозначавало едни и същи дунавски българи” (Зимони 2005, 181–182, 189). Общоизвестно е, че от оногур води началото си етнонимът *Hungarus*, който приема формата маджар, макар че всъщност означава тюрк. Кой разбира това?!

малко в сравнение с тях тюрки [маджарите на Арпад], не става славяноезична.

Мнението относно различията в числено отношение между владетелската прослойка на Аспарух и Арпад и завареното славянско население не се основава на научни факти, а е само утвърдила се хипотеза. Защо първоначално да са живели повече славяни в Среднодунавската низина, отколкото южно от Дунав в Източните Балкани? Това по принцип не е изключено, но липсват доказателства. Нещо повече, безспорните археологически факти потвърждават тъкмо обратното!

При езиковите процеси съотношението *по-голяма численост*: *по-малка численост* обикновено – но невинаги! – има решаваща роля. Трезвомислещият изследовател обаче би реконструирал тези два процеса точно обратно:

При *българския модел* трябвало да оцелее българският оногуро-тюркски език на по-многобройните завоеватели. *Не станало така!* Ако наистина сравнително малък оногурско-тюркски завоевателски елит е успял да претопи в Карпатския басейн голям брой славяни, тогава защо оногуро-тюркските българи не са могли да претопят (много) по-малобройното славянско население? Толкова различна ли е била асимилационната сила на тези две очевидно родствени групи оногуро-тюркски завоеватели? Защо? По какво се различавали? Та нали само Дунав е бил разделителната линия мужду двете асимилационни пространства?

При случая с Арпадовите унгарци в Карпатския басейн следователно е трябвало да надделее езикът на предполагаемото по-многочислено изконно славянско население. *Но не станало така!*

Два пъти логичните очаквания не се оправдават! На двете места се случва другояче! Или моделът е лош, или изходните данни, базирани на числеността на населението, не отговарят на някогашните факти. Или пък и двете основни хипотези са погрешни! Последното е фактическото положение на нещата.

Б. Комри работи като специалист в институт за еволюционна антропология в Лайпциг, затова мнението му за древната история е може би меродавно. Ученият изследва надълго и нашироко езиковите аспекти на унгарското завоюване на родината.

Ще цитирам по-дълъг откъс от съчиненията на един неуличе́н – и навярно непредубеден – външен изследовател, за да видим как древната ни история присъства в тях: „Няма никакво съмнение, че и унгарският, и турският език се установили доста късно в днешните си европейски територии. В същото време езиците от уралското и от кавказкото езиково семейство очертали по същество границите на разпространение на индоевропейските езици <...> Унгарският език, член на уралското езиково семейство, се настанил, общо взето, на територията на днешна Унгария в края на IX в. Въз основа на различни източници – сред които освен преките писмени извори са и топонимите, можем да кажем, че **населението на територията, наричана по онова време Панония, където се утвърдил унгарският език, е говорело в по-голямата си част славянски**. (За резултатите от най-новите изследвания по езикови въпроси, свързани с пристигането на унгарците по тези земи, вж. Kovács, Veszprémy 1997.) Хиляда години по-късно обаче в региона почти без изключение се говорело на унгарски език, при все че традиционното средство за препитание на [завареното в Панония] население докрай си останало земеделието. С други думи, наложил се езикът на (newcomers = новодошлите) [Арпадови] завоеватели скотовъдци. А що се отнася до поминъка, запазил се селскостопанският начин на живот на старото население. Днес към казаното можем да добавим и направения от историческата генетика извод, че унгарците не се различавали значително от заобикалящите ги народи, макар че за отделни аспекти на този въпрос бих твърдял това в по-малка степен.

И така, пристигнало население, което говорело на език, утвърдил се впоследствие като основен за страната, но иначе по цялата ѝ територия се запазили (биологичната) същност и поминъкът (земеделието) на коренното население. [Сериозно противоречие!]

Това е класически пример за *élite dominance*, тоест за език на един малоброен елит, който обаче, поради доминантната роля на елитната прослойка, в крайна сметка все пак надделява и се налага като водещ в [по-многобройна или значително по-многобройна] общност, която прищълците подчиняват на властта си. Детайлите, механизмите на протичане на този процес вероятно не могат да бъдат реконструирани, но може да се предположи

наличието на престижно ядро (prestigious core) от унгарскоговорящи, което постепенно е асимилирало периферията като част от процес, който продължил чак до XIX в. и навярно бил преустановен едва когато в резултат на разпадането на Австро-Унгарската монархия унгарският език загубил относителното си превъзходство над съседните езици.

Разпространението на тюркските езици в Европа и периферията ѝ протекло по подобен начин: идването на власт на тюркоезичен елит, впоследствие постепенна асимилация на говорещите други езици, но без съществена промяна в селскостопанския начин на живот на населението и в биологичните му компоненти. (Трябва обаче да добавим, че в крайна сметка този процес не довел до сериозни последици. Тюркоезичните българи имали поне дотолкова влияние, че дали името на народа на България и на страната, макар че в езиково отношение надделял първоначалният славянски език.)[306]

Следва да отбележим, че последното твърдение на автора е погрешно: не само тюркоезичните българи са дали име на народа на България и на страната (на някои места в чужбина), но и от езика на Арпадовите тюрки водят произхода си думите „Хунгария“ и „хунгари“. Тук, в Карпатския басейн, обаче надделява първоначалният език, смятан през 896 г. вече за изконен. Ала това не е бил славянският, а унгарският.

Цитираните автори са запознати, по-точно казано, имат възможност да се запознаят само с един-единствен модел на унгарското завоюване на родината: Арпадовите маджари са говорели на унгарски език и независимо дали това е бил истинският им майчин език, или са го усвоили някога и от някого в степите, през 896 г. или още през 894-а те го донесли в Карпатския басейн – там, където през IX в. живели народи, които говорели изключително или почти само на славянски, а в числено отношение вероятно превъзхождали народа на Арпад. Благодарение на същността си като *élite dominante* народът завоевател успял езиково да асимилира славяните, които, като мнозинство, успели да запазят и занапред поминъка и генетичната си принадлежност, а в стопанския живот, в религията и в редица други области (например новото държавно управление) било съхранено значително славянско наследство, за което сви-

[306] Комрие 2002, 412 и 416–417. Подчертаването на автора, Я. М.

детелства унгарското словно богатство. За да са убедителни, че са налице условия за асимилация, изследователите обикновено преувеличават броя на Арпадовите унгарци, на места до напълно нереална величина.

Но докато твърдението, че Арпадовите унгарци са доминиращият елит (след като Ренфрю вече въведе това понятие), е безспорен факт, то сведенията за многочислеността на славянството, за приемствеността му в стопанско и биологично отношение *се основават на* погрешни *историкоизследователски хипотези, на стари и нови славянофилски теории*, формулирани отчасти от унгарската историческа наука и археология и упорито разпространявани до ден-днешен.

Неведнъж съм подлагал на съмнение резултатите на повечето изследователи относно предполагаемата численост на славяните в Карпатския басейн, разпространението им, хронологията и други подобни въпроси.[307] Разработките ми не предизвикаха никакъв отзвук, но това не значи, че скептицизмът ми е безпочвен. Просто става дума за това, че познатото от векове, пуснало дълбоки корени, но все още непотвърдено предположение за доминиране на славяните в Карпатския басейн трудно може да бъде заличено от сферата на научните хипотези. Особено когато се е превърнало в национална идеология на три или четири славянски държави, властващи в Карпатския басейн. В друга една страна пък (Румъния) явно се смята за много поприемливо присъствието на славяни в Трансилвания в периода между края на римската епоха и на епохата на гепидите и 896 г., отколкото присъствието на унгарци. Навремето това схващане даде възможност на Курт Хоред да се опълчи срещу безсмислиците за дако-румънския континуитет.[308] „Хоред признава, че през VII–IX в. цяла Трансилвания е била населена от славяни, които образували истинска преградна стена за предшествениците (т.е. отхвърля дако-римския континуитет)“.[309] Твърдението му не отговаря на фактите, но нека първия камък по него хвърли този, който през 60–70-те години е пренебрегнал славянството пред дако-румънците.

[307] Макаи 2003а; Макаи 2004.

[308] За изпълнената с противоречия дейност на К. Хоред вж. Бона 2001, 73–74.

[309] Бона 2001, 80.

***

И така, според Дюла Ласло „при нас се е случило това, което и в България, само че с обратен знак: докато там една малобройна тюркобългарска завоевателска прослойка се настанила на територия, гъсто населана със славянско население, и за стотина-двеста години е била славянизирана, при нас народът на Арпад се заселил в земи с унгарско земеделско население и се поунгарчил. Очевидно една част от народа на Арпад се състояла от останали в прародината си унгарци!“[310] Обратен знак обаче няма, **процесът е един и същ**: претопяване на завоевателския елит в основното население. И понеже основното население е различно, различен е и крайният резултат от претопяването.

И в двата случая основното население – угрофинските маджари и славяните – напуска прародината си под натиска на аварите и се установява в днешните си исторически територии, но с **една изключително важна разлика** (която нито езиковоисторическото, нито археоложкото направление в централноевропейската славистика не са склонни да осъзнаят и признаят): славяните (между другото) се заселват в балканските погранични райони и в някои периферни части на Карпатския басейн (илюстрации 8–9), а маджарите – в самия басейн.

Българският модел означава просто, че малоброен оногурски (другаде вархунски + оногурски) тюркски завоевателен елит се настанява в земи със значително по-многобройно изконно население и приема езика му. Теоретично **езикът на коренното население може да бъде всеки друг, но не и този на пришълците завоеватели**. Разбира се, старата история на Балканите и на Карпатския басейн, историята им след римската епоха и положението им в империята (присъствие на Византия и на вулгарните латински езици на Балканите) са очертали границите и отчасти са определили езиковата същност на завареното в тези земи *първично коренно население* (наричано по-нататък основно население).

Просъществувалата векове наред Римска империя променила съществено, но не напълно, древното основно население, което през бронзовата епоха, най-общо през второто хилядолетие преди Христа, е говорило предимно на индоевропейски по произход език – изключение правят само някои откъснати

[310] Ласло 1996, 38.

от Гърция части, както и някои периферни райони на Италия. Тези говорещи индоевропийски езици етнически племена принадлежали към различни диалектни групи: в източните части на Балканите са живели *траките*: „най-многобройният народ на света след индийския“.[311] Предците на *фригите* (фригийците) още преди Троянската война се преселили в Мала Азия, но *Астеропей* още от далечна Пеония, от земята на *пеоните*, от долината на река Аксиос (или Вардар), се притекъл на помощ на троянците, където бил пронизан от копието на Ахил.[312] Във времето около Троянската война предшествениците на *арменците* вероятно също от Балканите се преселили в южното подножие на Източен Кавказ. Отдавна изчезналите *мизи* (мизийци) също се озовали някъде на изток. Земите на север от Дунава били обитавани може би от *прадаки*, навярно ираноезично племе, подобно на изключително похотливите и златолюбиви *агатирси* в Трансилвания[313] и на други, отдавна вече потънали в забрава народи и племена, като например изчезналите сигини. Или пък вярващите в безсмъртието *гети*, които били най-смелите и най-миролюбивите сред траките.[314] Предполага се, че още по времето на траките в западната половина на Балканите са живели *праалбанци*, а на север от тях – предшествениците на *панонците* и *илирийците*, ако изобщо някога са съществували подобни племена.

За Карпатския басейн разполагаме с доста по-оскъдна информация, но също можем да предположим, че предимно в западните му части е имало предшественици на панонците, илирийците, *венетите*, *италийците* (особено ако се потвърдят научните хипотези, че предците на италийците са тръгнали да завладяват Италия някъде от подножието на Източните Алпи). При тях по-късно се настанили мигриращите от запад на изток *келти*.

В ранните десетилетия на римското господство заселващите се в Среднодунавската низина ираноезични народи (язиги, роксолани, алани, под общото наименование сармати) с течение на времето значително нараснали и съставлявали основната част

[311] Херодот (Hérodotosz V: 3).
[312] Илиада (Íliász 21: 151–204).
[313] Херодот (Hérodotosz IV: 104).
[314] Херодот (Hérodotosz IV: 93 и V: 4).

от населението в низината през вековете, когато последователно управлявали готите, хуните, гепидите, аварите и аваро-оногурите (всички те, без изключение, са управляващ елит, чийто език – по правило – е изчезнал безследно). Никъде по света няма народи, дори отделни техни представители, които да говорят на хунски, готски, гепидски или аварски. Интересно е да се отбележи, че след заселването си многобройните ираноезични скити, агатирси, сармати, алани никога не заемали истинска властова позиция в басейна (като изключим може би мимолетната самостоятелност на сарматите), макар че били много повече и от хуните, и от аварите. На всичко отгоре не отстъпвали и по войнски качества на останалите. Не мога да дам обяснение на този странен факт. По време на императорската епоха римското господство възпрепятствало разширяването на властта им.

Римските нашественици успели да наложат латинския език, при това временно, а не окончателно, само в западната зона на Балканите, която принадлежала към по-късната Западна Римска империя. Например от някакъв смесен народ в близост до албанците са произлезли *власите/влахите,* т.е. румънците, както и изчезналите от брегове на Адриатическо море *далматинци.* В две трети от източната част на Балканите културното и езиковото влияние на гръцката цивилизация било много по-силно и до края на третото столетие след Христа се извършило мащабно погърчване на населението дори и в римските провинции. Цялостното развитие на този процес се забавило, а впоследствие било възпрепятствано от набезите на народи, които от изток нахлували в земите, южно от Дунавския лимес (*Моезия~Мозия~Мизия*): *източни и западни готи, алани, хуни, оногури, гепиди, ранни авари и по-късните вълни от нашественици, отново българи-оногури.* Господството на мнозинството от тях траело кратко или сравнително кратко, макар и да се е повтаряло (готи, алани, вандали, хуни, за първи път и оногури[315]). Други представлявали по-значителни народностни маси и обикновено се задържали на власт или упражнявали влиянието си дълго време: *гепиди, ранни авари, оногури, българи.*

Три от споменатите четири народа се настанили в Карпатския басейн (за разлика от готите и аланите обаче византийската

[315] За присъствието на оногурите в Карпатския басейн през V–VI в. вж. Зимони 2005, 185–186.

власт, осъзнавайки опасностите, които крие процесът на заселване, не им позволила да навлязат във вътрешността на Балканския полуостров и да се установят там). След 540 г. трите споменати народа, изхождайки от властовите си позиции, извършили такъв акт в историята, последиците от който са изключително важни: отначало гепидите помогнали на *славяните* да се прехвърлят през Долни Дунав в провинциите на Византия, закъдето тръгнали първоначално с цел да грабят, а после да се заселят. След 567 г. ранните авари планомерно започнали да настаняват славяни на юг и на югозапад от империята си, на Балканите, като един вид човешка граница, а на запад (*caput Adriae*, подножието на Източните Алпи, долината на Дунав в Австрия и чешко-моравските територии) – в защитния пръстен срещу Италия и Меровингите. В същото време било предвидено Карпатският басейн да не бъде сред по-мащабните славянски поселения. Точните причини за този план не са известни, но той е факт.[316] Научните области в славистиката обаче или не познават, или не искат да познаят (и особено да признаят) фактите (илюстрации № 8–9).

Факт е също така, че ираноезичните алано-сарматски народи, които се заселили или били заселени преди хунската епоха, както и малко по-късните (германоезични) гепиди продължили съществуването си и през гепидската епоха, и през ранноаварската, и през късноаварската. Присъствието им може да бъде засвидетелствано, т.е. да се смята за безспорно, и в десетилетията непосредствено преди унгарското завоюване на родината. Те станали органична част от обществения строй по времето на Арпад, а потомци на сармато-аланските народи в средновековна Унгария били ясите.[317] Все някога унгарската народна история ще признае, че толкова многобройна иранска етническа група, както показват археологическите находки в Алфьолд от сарматската епоха, не би могла да изчезне от днес за утре. По един и същи начин се претопили сарматските владетели, хуните и гепидите. А по-късните им господари – аварите и оногурите? В

[316] Макаи 2005b, 79–81, и схеми 4–5.

[317] За подробности вж. *Makkay János*. Előítéletek nélkül a jászokról. Budapest, 1997. Изследователите на ясите – един от друг по-добри – не желаят да вземат под внимание безспорните факти. Научната отговорност се стоварва изцяло върху плещите им!

кого се претопили? Един в друг? Какво е станало с тези, в които се претопили? В крайна сметка какъв език би трябвало да очакваме от слелите се един в друг ирански сармати, авари, гепиди, други германи, остатъци от хуни, оногури, вероятно славяни, българи и други подобни? Как с идването на Арпадовите тюрки всичко това е станало тъй бързо *унгарско*? Достатъчно добре обмислени ли са тези въпроси?

Хилядолетната етноезикова пъстрота на Карпатския басейн (наред с упадъка на Великата Римска империя и кризата във Византия) улеснила настъпленията на незначителните по брой, но силни по отношение на организацията и военната си мощ номади: хуни, Баянови българи, потомци на Кубрат (Аспарух и *Седмината маджари/Седемте маджарски племена*), които известно време отбранявали страната на Аспарух от изток).[318]

Когато ранните авари завладели Карпатския басейн, те допуснали сравнително малко славяни да се заселят там (великият каган Баян например не можел да понася славяните, защото му нанесли непростима обида)[319]. От друга страна, балканската буферна зона между аварството и Византия била пренаселена със славяни по цялата ширина на полуострова чак до Микена и Олимпия: това било постигнато чрез заселвания, повишена раждаемост, свободно движение на славяни, които не искали и не можели да се приспособят към икономическата система и поради редица други фактори. Процесът на славянската експанзия е описан безупречно от *Йожеф Дер през 1939 г.*:

„При формирането на етническите и политическите отношения в Дунавския басейн безспорно решаваща роля се пада на огромния вътрешноазиатски управляващ народ на аварите, които завладели тази територия през втората половина на VI в.

[318] Хармата 1997, 125–126: тюркското по произход наименование на народа на Арпад, включващ седем маджарски племена, е всъщност името на племенния съюз – *hetumogyer* ~ *Hétmagyar* 'Седмина маджари' (при Ил. Илиев, пос.съч., с. 14 и бел. 4 – Хетумогер 'вождовете на седемте маджарски племена', бел. прев., Л. Л.). Император Константин в средата на X в. все още използва този етноним за страната на Арпадите: Επτα γενεαι. Византийските извори обаче още към края на VII в. употребяват това име за присъединилия се към оногуро-българската държава племенен съюз, който защитавал българските покрайнини, граничещи с аварския каганат.

[319] Садецки-Кардош 1992, 46. Според друга трактовка гневът на Баян бил предизвикан от това, че славяните не благоволили да му се подчинят (Кирай 2006: 118). Срв. Макаи 2006c, бел. 232.

– след края на хунската империя на Атила и след краткото управление на германските народи, които първоначално са влизали в нейния състав. Като всички номадски народи преди и след тях, аварите се установили за няколко години в междуречието на Днепър и Днестър, откъдето предприели срещу франките военни походи с проучвателна цел.[320] При придвижването си на север от Карпатите [по време на походите срещу Сигиберт] се натъкнали на простиращия се североизточно от Карпатите заселнически център на славянските народи. Последиците от тази среща имат отношение към бъдещето. Чрез този факт славянството, което било с примитивна култура и кажи-речи напълно беззащитно, попаднало под управлението на аварите за повече от две столетия. Благодарение на управленския си опит, придобит в Средна Азия, аварите използвали славяните не само икономически, но и организирали от тях военни помощни отряди, които подкарвали пред себе си като безполезна орда. До такава степен развили тази техника, че когато окончателно завоювали новата си родина, и в четирите посоки на света били защитени посредством жива стена от славянски народи: днешното разположение на славяните, разделението им на южни, източни и западни е дело на аварите. Славянските народи обаче никога не са образували взаимно свързана маса, тъй като аварите окупирали централната част на страната, и най-вече Заддунавието, като затворена етническа общност и оттам, като от център, властвали над периферните славянски райони. Поначало Заддунавието, чиито аварски некрополи дават представа за този многоброен народ, никога не е било славянска територия, така че **учението за древното единство на славянските народи е лишено от историческа основа**."[321]

Гробовете в некрополите от аварската епоха, наброяващи близо сто хиляди, могат да предоставят ценна информация на славистите историци, езиковеди, археолози. На мястото на спе-

[320] Следователно изобщо не става дума за фантасмагориите на Бона, свързани с паническото бягство от тюрките, с Баян, който отчаяно търсел карпатските проходи и дефилета, но не ги намерил, бил стъписан от многото гори, скалпирал краля на гепидите...

[321] Дер 2005 (1939), I: 262. (Подчертаването на автора, Я. М.) Йожеф Дер не е взел под внимание възможността в големите аварски гробища в Заддунавието и в Среднодунавската низина да почиват предимно угрофини унгарци, а не авари (нито славяни).

циалистите аз не бих чакал, докато откритите до момента седемдесет хиляди гроба от времето на аварите нараснат на сто или двеста хиляди. Но *археолозите, склонни да признаят фактите около аварските гробища*, спокойно изчакват по-нататъшния развой на нещата.

Следователно, когато след смъртта на Кубрат оногурските, тоест дунавските българи, начело с единия от синовете му, Аспарух, през 681 г. завладели южно от Дунава територията на днешна България – която по това време вече почти цяло хилядолетие продължавала да бъде сфера на влияние и провинция на Рим, сетне на Византия – започнал и за едно исторически кратко време (до края на IX в., т.е. всичко на всичко за две столетия!) бил осъществен българският модел: малобройните оногуро-български нашественици се претопили в славянското население, като завещали единствено името си на държавата и езика. Успоредно с това *славянството ликвидирало* всяко друго основно население, което все още се срещало: така не останала ни следа от траките, смятани някога за голям народ, а и гърците се брояли на пръсти. Тук може да се направи паралел с осъществения през осемдесетте години на миналия век „възродетелен процес", когато българската държава принуждава стотици хиляди души да емигрират от страната и по този начин нанася чувствителен удар на живеещото в България туркоезично малцинство (съответно на населението с мюсюлманско самосъзнание). Не мога да отговоря дали куманите и булаците от Второто българско царство са оставили сериозно наследство на мюсюлманските тюркски завоеватели от XIV в. Дедите на Хуняди избягали в Унгария. А какво се случило с останалите?

Към 680 г. в Карпатския басейн също е възможно да са пристигнали оногуро-български завоеватели, но значимостта и числеността им вероятно били по-малки в сравнение с тези на Аспаруховия народ. На територията на България (поради водената от Византия политика на дистанциране: вж. особено създадената съвместно с хуните погранична линия) преди Аспарух не е имало тюркско господство – нито хунско, нито ранно аварско или ранно оногурско, докато в Карпатския басейн е имало. На всичко отгоре Кубратовите оногури пристигнали не в разположените между земите на аварите и Византия източнобалкански територии на влияние, които от времето на хуните имали малко

несигурен статут или съдба, а в страната на ранните авари, която в предишните десетилетия била смятана за велика сила, но около 670 г. се намирала вече в упадък; поради тогавашното международно положение обаче там трайно властвал мирът – по онова време Карпатският басейн не принадлежал изцяло нито към Запада, нито към Изтока. При относителната липса на славяни нито ранните авари, нито оногурите са могли да се претопят при нас в славяни: впрочем **и двойнотюркската** – аварско-оногурска – **прослойка** трудно би допуснала подобно нещо.

Най-съществено е, че в района не е имало достатъчно славяни, които да успеят да асимилират аварите, оногурите, българите, седемте маджарски племена. Но пък е имало многобройно основно население, говорещо угрофински (унгарски) език. Подобно на славяните, то било *докарано насила*, заставено от аварите и оногурите да се настани в тези земи – много последователно го заселвали само в Карпатския басейн (и в източното подножие на Карпатите: старата унгарска етническа група чанго в Молдова) – в рамките на пръстена от славянски селища. Бих казал: в *аварската „дупка"* (awarisches Loch). Това е причината, поради която *„ние сега не говорим помежду си на славянски"*[322], както се изрази професор Третяков пред унгарските си колеги (сред които Дюла Ласло и Дьордь Дьорфи) в музея в Аквинкум.

Впрочем случило се е същото като с Аспаруховите българи: късните авари и оногурският народ на Арпад дали името си на коренното население по онова време, на унгарците: затова днес целият свят ни нарича *унгарци* (Hungarus), а земята ни – *Унгария* (Hungaria). Точно както е при *българите* и *България*. На всичко отгоре е възможно наименованието *българин* (Bulgarus) да е равнозначно с етнонима *оногур*, от който произлиза наименованието *унгарец* (Hungarus), навлязло през славянските езици в езика на западните народи.

Ако под натиска на панславизма[323] не желаем да приемем насериозно научните факти относно числеността на славянството,

[322] Макаи 2005б, 27–28, с допълнителна литература.

[323] В политическата история и в историческата наука панславизмът вече до голяма степен изигра своята роля, но във връзка с конкретни политически събития отвреме на време в съседните страни се наблюдават отделни негови прояви,

ако за Карпатския басейн не желаем да приложим българския модел,

ако не вземем по внимание немалкото данни за тюркската същност на Арпадовия народ,[324]

тогава, разбира се, можем да продължим да поддържаме ортодоксалния модел (и екстремната му форма Дьорфи–Крищо) и заедно с него – тезата за изключителност, уникалност, неповторимост на Арпадовото завоюване на родината: народът на Арпад пристигнал като завоевателски елит, но вече от изконни унгарци и асимилирал огромното славянско коренно население, каквото всъщност не съществувало.

Другото решение: няма нищо изключително, нито уникално в унгарското завоюване на родината. Арпадовият елит от завоеватели споделил обичайната съдба на малобройните елитни групи: за кратко време се претопил в многобройното *основно население*, което покорил. Поради специфичната история на Карпатския басейн по времето на аварите основна част от завареното тук многобройно земеделско население[325] представлявали праунгарците, а не славяните (както при българите на Балканите или в адриатическите и северозападните покрайнини на аварската империя, в периферните ѝ райони откъм някогашните меровинги, сетне откъм опасните саксонци, където аварската владетелска прослойка се превърнала в словенска, хърватска, моравска, а по всяка вероятност – и в чешка[326]). Дали само унгарскоезичните племена не водят началото си от късноаварското етническо мнозинство за разлика от словените, хър-

насочени против унгарците, поради което положителните жестове от унгарска страна често не срещат разбиране.

[324] За последните вж. Макаи 2005b.

[325] ***Гъстотата** на земеделското основно население* не е свързана с особеностите на историята на Карпатския басейн през аварската епоха, а със старата (прастарата) история на региона, взета като цяло: в разполагащите с огромен икономически потенциал области (прекрасни земи, гигантски гори, златни мини в Трансилвания и т.н.) винаги е живяло многобройно население, т.е. те никога не са били безлюдни. А от неолитната епоха насетне населението винаги се е препитавало от селско стопанство. Защо тъкмо през IX в. да е било другояче? Няма да е зле, ако изследователите на аварската епоха и на епохата на зовоюването на родината поне малко от малко се запознаят с историята на изминалите хилядолетия.

[326] При хърватите се е получило владетелско име от имената на аварските владетели *баян* (baján) и *уйгур* (*iugurrus*), а при моравците всяка част от сложното наименование *Светополк* е съхранила аварския си произход.

ватите, сърбите, моравците, чехите и словаците? Всички други ли се претопили само и единствено в славяните? **Да се твърди подобно нещо или дори да се предполага е проява на национализъм, дори отнесено към някогашната история, това е не толкова национализъм, а по-скоро расизъм**.

Остава *единствено възможният и логичен извод*: през 896 г. по-голяма част от основното население в Карпатския басейн се състояла от унгарци. В противен случай днес щяхме да говорим на друг език.

Следователно *специфичният и уникален* ортодоксален 'унгарски' модел на завоюване на родината може – и трябва – да бъде заменен с *типичен*: тук в Карпатския басейн един **малоброен елит от тюркски завоеватели покорил територията на многобройното угрофинско население, което вече се прехранвало със *земеделие*, а властта била нестабилна.** Този елит не наложил собствения си език на завареното население, а в съответствие с естествения ход на нещата езиково се претопил в него. Но макар и говорейки на нов език, запазил редица черти от своята култура, дори ги завещал на основното население. Например над 90 % от унгарската народна музика е с тюркски произход,[327] тъй като:

тюркската музика е по-динамична от угрофинската;

угрофинската музика поначало е по-архаична, защото нейните певци и музиканти произлизали от по-примитивен древен народ, живял далеч от цивилизованите (по-развитите) региони;

угрофинската музика на унгарците била музиката на покорените обществени прослойки (*populus*);

при последната маджарско-тюркска среща (896 г. в Карпатския басейн) ургофинско-староунгарският музикален пласт бил най-старият по тези земи – върху него е изградена музиката на Арпадовите тюрки;

в крайна сметка единната етническа прослойка на древните унгарци се срещнала в течение на времето (докато се придвижвала, очевидно не по собствено желание, от някогашната си далечна прародина до Карпатския басейн) най-малко с две, а по-скоро с три или четири, отчасти различни в етническо отношение тюркски владетелски прослойки (хуните на Атила, вархуните-авари на Баян, оногурите-българи на Кубрат, оногурите-тюрки на Арпад), които упражнявали непрекъснато, повтарящо се и наслагващо се тюркско влияние. По отношение на езика не се стигнало до подобен резултат (почти пълно господство), тъй като, за да се променят и повлияят основните езикови структури (с изключение може би на речниковия състав), е необходимо много по-дълбоко и продължително въздействие. Достатъчно е да посочим за пример случая със старите чанго от Молдова: от едно хилядолетие те живеят в чужда културна и езикова среда, но и до днес пазят езика и древните си обичаи.

Проблем ли е това, че някой вярва повече на Бела Барток и Золтан Кодай, отколкото на нелошите иначе тюрколози? Или пък на Золтан Гомбоц:

унгарската легенда за хуните достигнала до унгарския народ, защото принадлежащите към хунските племена българи оказали дълбоко езиково, културно и етническо влияние върху угорските маджари. Това „едва ли може да се разбере другояче, освен като допуснем, че една управляваща тюркобългарска прослойка е била истинският организатор на маджарите, но не след дълго се претопила в тях така, както Аспаруховите българи се претопили в славяните".[328]

Признавам: ако някой е твърдо убеден в научното схващане, че територията и на по-късната българска, и на по-късната унгарска държава е била гъсто населена със славянско население, ще бъде наистина трудно да се приложи българският модел – би се получил резултат с точно обратен знак: при българите – претопяване на тюрките в многобройното славянство, при нас – маджаризиране на огромната славянска маса от тюрките. Тук славянска асимилация фактически *не е осъществена*, тъй като крайният резултат е добре известен[329]: ние не се превърнахме в славяноезична страна, а в унгарска.

[327] „<...> това, което в днешната устна традиция на волжките тюрки и на угрофинските народи се родее с унгарската народна музика, е характерно предимно за музикалната култура на тюркските народи. Угрофинските елементи <...> се долавят само в дълбинните пластове на мелодиите, в най-старата традиция, но и там по-скоро само косвено." *Vikár Béla*. A magyar népzene volgai török és finnugor kapcsolatai. In: MÖT 294.

[328] Гомбоц 1921, 19–20.

[329] В България посоката и крайният резултат от претопяването са еднозначни: оногурите-българи, като завоювали родината си, станали славяноезични.

Следователно ако и тук славяните са представлявали преобладаващата част от основното население (както е според общоприетото научно становище), съществува един-единствен изход за разрешаване на въпроса: там, на българска земя, за *две столетия* оногуро-българските завоеватели били претопени, а тук маджаризираните вече (унгароезични) оногури-българи, т.е. Арпадовите унгарци, наричани по погрешка тюрки, *за няколко десетилетия* болезнено асимилирали многочислените славяни. **За десетилетия** (а не за две столетия), защото през XI в. в Унгария повсеместно се е наложил унгарският език. Процесите в историята на езика обаче никога не са протичали толкова скоростно! Добре е като доказателство да се приведе пример и за това, че един *доминиращ елит*, една завоевателна група в течение на години и десетилетия променя езика си в степите. Или за това, че едно изконно население, което има числен превес в целия Карпатски басейн, за няколко десетилетия сменя езика си, но не възприема тюркския език на аварските си господари или на владетелите от Арпадовата династия, нито запазва праезика си, а започва да говори на унгарски. Факт е, че обитаващите вътрешността на Карпатския басейн староунгарци, както и славяните, живеещи в перифеята му и извън нея, са били **под една и съща аварска власт**, но не са съхранили ни една дума от езика на управляващите тюрки. Единственo възможният извод: още по време на аварската епоха и двете народностни групи били носители на господстващия език в своите територии. **Това единствено възможно заключение се приема от всички безрезервно по отношение на славяните, но не и на унгарците. Защо?**

Хипотетично големият брой славянско население (което под влияние на панславянската пропаганда се смяташе – и продължава да се смята – за огромно) е можел да създаде известни трудности при формулирането на фалшиви предположения и така е щял да предизвика противоречия в теорията за бързата Арпадова асимилация.[330] За преодоляването им се наложило

[330] Езиковата асимилация и акултурацията щели да вземат обратна посока, което е трудно за вярване: в резултат на езиковата асимилация изконното славянско население щяло да се превърне в унгароезично, а акултурацията от страна на изконното население щяла да повлияе на езиковите асимилатори. Отново един изключителен и рядко срещан процес в световната история, макар че може би някъде и някога е бил осъществен.

броят на завоюващите родината си Арпадови маджари [говорещи вече на унгарски език] да бъде **увеличен до неимоверни размери**: до сто хиляди, половин милион, в краен случай дори до милион и половина.[331]

Действителното решение е просто: в Карпатския басейн поначало не е имало многочислено славянско население. Главно по две причини:

а) ранните авари целенасочено са заселвали славяните в *крайните* територии на империята си. Тази аварска заселническа „дупка“[332], за която неведнъж съм писал, е отлично онагледена от географската карта на Б. Фортсън (Карта № 9[333]). **Известно време може да се шикалкави по въпроси за историята на славянското заселване, но това няма да трае вечно.** По-обективните славянски изследователи също започват да го осъзнават: на картата на М. Парцевски за разпространението на славяните, по същия начин, както на картата на Фортсън[334], централните райони на Карпатския басейн през VIII в. практически не са населени от славяни (Карта № 8);

б) още от самото начало славяните се стремили не към Карпатския басейн, а към Балканите: вероятно се надявали на по-голяма, по-хубава и най-вече по-лесна плячка във Византия, отколкото в двора на аварските кагани.

Поради благоприятните климатични условия и възможностите за плячкосване славянската миграция се насочила към Балканите. За това допринася обстоятелството, че в Карпатския басейн е трябвало да се подчинят на аварските си господари, а

[331] *Erdélyi István*. Hol sírjaik domborultak. A honfoglaló magyarság temetői a Kárpátmedencében. Budapest, 2003, 59-60: данните варират между 500 хиляди и 5 хиляди, но съм чел и за милион и половина Арпадови завоеватели. Срв.: *Makkay János*. A magyarság keletkezése. Szolnok, 1994.

[332] *Awarisches Loch*: Макаи 2003a, 50, бел. 178 и Макаи 2005a, 79–81, както и географските карти в схеми 4–5.

[333] *B. W. Fortson IV*. Indo-European language and culture. Oxford, 2004, карта 18.1 на с. 369. P. 368: *bands of them* (i.e. Slavs) *moved into Greece and the Balkans from the northeast*. Тоест славяните нахлули на Балканите не откъм Карпатския басейн, а [първоначално] откъм североизток.

[334] *Michal Parczewski*. Podstawy lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian. (Die Grundlagen zur Lokalizierung der ursprünglichen Slawen-Sitze.) In: Archeologia o początkach Słowian. Red. P. Kaczanowski – M. Parczewski. Kraków. 2005, 64–78, картата на с. 73.

по-късно – и на завоюващите родината си унгарци, водени от Арпад. Ясно е, че омразата към управляващата прослойка на някогашните авари и оногури е можела да се трансформира в антиунгарски настроения. За съжаление възкресяването на тези настроения в ново време се дължи и на унгарската пропаганда през XIX в., която обявява съвремнната унгарска нация за потомък и наследник единствено на завоевателската управляваща прослойка.[335] [336]

Ето че стигнахме до една от определящите **изходни точки** на **погрешното становище** по въпроса за унгарското завоюване на родината, а именно: под влияние на панславизма **нашите учени слависти и неслависти прекомерно надцениха и продължават да надценяват ролята и числеността на славянството в Карпатския басейн** (в същото време подцениха и подценяват ролята на някои славянски народи, например на славянобългарите в региона).[337] **Това е интернационалната страна на фалшивото разрешение на този въпрос, която и от славянско гледище не е обективна.** Естествено, тази теория е приета присърце в славянските страни, а изградената върху нея концепция си спечели одобрението на чуждестранните учени и неучени, особено на археолозите, тъй като от археологическа гледна точка бе съвършено точна: през 896 г. тюркският народ на Арпад действително придобил властта в Карпатския басейн. От археологическа гледна точка обаче засега – поради липса на надписи, включително и такива върху предмети, и издадени собствени монети – не може да се изследва въпросът на какъв език е говорел народът на Арпад. Единственият собствен надпис, с който разполагаме понастоящем – руническият надпис от разположения край Калоча Хомокмед, е на тюркски език. Очаква се броят на подобни находки постепенно да нараства.

Една от **последиците** от **погрешното становище** бе неоправданият стремеж по необходимост да се раздува до неузнаваемост броят на завоюващите родината Арпадови маджари,

[335] Вж. Makkay 2006b: 15.

[336] Вж. за унгарофобията *Makkay J.* Indul a magyar Attilla földjére. Budapest, 1996, 145-147.

[337] Някои учени, като Якоб Блейер, се опитват да установят славянско посредничество дори при предаването на легендата за хуните, възникнала сред гепидите и източните готи, от хунобългарите на Арпадовите маджари (Gombocz 1921: 20).

така че те да могат да се конкурират с огромния брой хипотетични славяни с цел утвърждаване властта на унгарския език и етнос и по-нататъшното им оцеляване. За което през 1896 г. имперското самосъзнание, Съглашението, наследството на Арпад и Милениумът – накратко учението за славното минало – просто настояваха.[338] **Това е едната псевдонационална страна на фалшивото разрешение на въпроса.**

Стигна се и до **синтез на двете погрешни и фалшиви хипотези**: тъй като още през ранната Арпадова епоха унгарците очевидно са съставлявали значителна част от населението в Карпатския басейн, **било целесъобразно многобройните тюрки на Арпад, завоювали родината на маджарите, да бъдат смятани за унгарскоезични**. Но според науката за славното минало[339] и ортодоксалната наука е невъзможно по-ранното датиране на унгарския език в Карпатския басейн от 896 г., както и хипотезата за по-ранното пристигане на Арпадовите маджари в този регион. **Това е другата псевдонационална страна на фалшивото разрешение на въпроса.**

Трите основни ключа към научното разрешение на въпроса:

а. Трябва да се освободим от все по-порочните тези, отживели времето си! Най-вече от постановката, че през 896 г. завоюващите родината Арпадови тюрки са били унгарскоезични. По-късно са станали такива. Подобно на превръщането на викингите, завладели част от галските земи, във френскоговорящи норманди (Нормандия). Подобно на превръщането на френските викинги (нормани), които през 1066 г. превзели Англия, в англо-

[338] Добри примери за възникването на учението за славното минало в унгарската археология от втората половина на XIX в. могат да се намерят в бел. 152, 171–172 и 189 на Ланго 2005. В студията се застъпва възгледът, че това е част от един по-мащабен общоевропейски процес. Не се поставя обаче въпросът, че този идеологически неправилен и порочен процес не е издържан и професионално: създаването и пропагандирането на **теорията за славното минало** [the early history as a glorious past] от самото начало са свързани с тюркската теория.

[339] Още по-точно: нетърпящата критика връзка между установяването на унгарския език в Карпатския басейн и Арпадовото завоюване на родината. По-подробно за науката за славното минало вж. при *Makkay János.* Türk áfium. In: Makkay János nyomtatásban megjelent munkái. Budapest, 2006, 72–94.

саксонци.[340] Подобно на славянизацията на дунавските българи, които скоро след покоряването на новите земи приели славянския език. Подобно на лангобардските завоеватели, които след настаняването си в Ломбардия възприели вулгарния латински език. Подобно претопяването на вандалите, покорили навремето Картаген; поиталианчването на няколко френско-нормандски младежи, превзели Сицилия; основаването на Сицилианското нормандско кралство през 1130 г.; възприемането на вулгарния латински език от готите, които завоювали Иберия. Така както викингите, които основали Киевска и Новгородска Рус, станали руснаци. Или да вземем за пример потурчените могули, които се смятали за потомци на втория син на Чингис хан – Чагатай (управлявал от 1227 до 1242 г.), но не след дълго станали индуси. Като например произлизащите от същата династия мугхали, от които Бабур поставил началото на великолепна индийска династия и с пауновия си трон се превърнал в по-голям индиец както от дравидите, така и от санскритите. Нужно ли е изброяването да продължи, за да ни разберат и най-последователните ортодоксални учени? Приемането на тюркската същност на Арпадовите завоеватели на родината ни най-малко не намалява ролята и значението им в създаването на унгарската държава. Норманският крал Харалд е смятан за блестящ английски владетел, а викингите – за основатели на руските държави.

Разбира се, има и **изключения**: например в Индия през втората половина на XIII в. друг клон на успешен монголски племенен съюз завладял Китай и през 1271 г. кан Кубилай създал династията Юан. По време на своето едновековно господство обаче той не успял да управлява по китайски маниер и монголите най-накрая напуснали Китай. Можем да извлечем следната поука: номадите и някои други завоеватели са имали успех именно поради това, че са се претопили. В противен случай е трябвало да се оттеглят или да изчезнат като аварите на Баян. Или като хуните. Тъкмо тюркският народ на Арпад ли е представлявал истинско изключение с това, че **не се е върнал обратно в степите? Нито е изчезнал?! Нито се е претопил?! А пък е победил езиково?!** Излиза, че езиковото изключение

[340] През 1066 г. пофранцузчените датско-норвежки нормани, начело с Уйлям Завоевателя, превзели Англия и в завоюваните територии постепенно се претопили в англосаксонското основно население.

е необходимо само и само за да се оправдаят безуспешните исторически и езикови хипотези от края на XIX в. Внимание: под влияние на погрешните хипотези и учения за славно минало, или паралелно с тях, **археологическото идентифициране постига съвършен успех**: от гроба на витяза Бене през гроба в с. Вереб, та до гр. Гестеред, гр. Ракамаз и с. Карош действително се натъкваме на погребения от времето на Арпад. Мишлош Янкович и Янош Луценбахер-Ерди имат безспорни заслуги за разкриването им. Но дали това е достатъчна причина и аргумент за доказване и грижливо поддържане на тюркската теория?

б. Трябва да се имат предвид реалните стойности за броя на славянското население в Карпатския басейн през късноаварската епоха (включително IX в.) и през ранната Арпадова епоха. Успоредно с това **е крайно време да се подходи сериозно към резултатите от археологическите изследвания на аварски гробища и селища**, както и към изискванията за съвременната им научно-теоретична обработка, на първо място – етническата им интерпретация.

в. Крайно необходимо е **броят на завоюващите родината Арпадови унгарци най-сетне да бъде установен единствено въз основа на достоверни археологически находки**, като се вземе под внимание реалното – базирано на факти, а не на националистично-шовинистични постановки или на лъжеучения за славното унгарско минало – съотношение[341] между броя на

[341] Съотношението е приблизително 10/5: 1. Трябва да се отчита и обстоятелството, че доколкото показва опитът ми, броят на гробовете от аварската епоха расте много по-стремглаво от този на погребенията през епохата на унгарското завоюване на родината през X в. Очевидно рано или късно ще се изготви такава статистика, но това не е моя задача. Самият аз преди време направих опит за точни по възможност изчисления: *Makkay János*. Magyarok – avarok – szlávok. Budapest, 2003, 91–101, с допълнителна литература. В по-новите сравнителни статистики за съотношението между гробовете от времето на аварите и от времето на унгарското завоюване на родината не се прави разграничение между Арпадовите, т.е. тюркските погребения от епохата на завладяването на родината през X в., и онези погребения през X в., които са на обикновени хора, потомци на изконното население през IX в. (Ланго 2005, 188–192, данните за аварите без конкретен анализ на камарата от данни на Сентпетери 2002). Затова те нямат статистическа стойност. Дали при пристигането на Арпадите Карпатският басейн действително не е бил населен от Карпатите до Долни Дунав? Наистина ли археологическите проучва-

погребенията при господството на аварите и по време на завладяването на родината. Нужно е не славяно-унгарско или пък словашко-унгарско помиряване в духа на утвърдени псевдоучения[342], а безусловно съобразяване с историческите и археологическите научни факти. Култивирането на доктрини за славно минало, на отдавнашни погрешни тюркски теории и хипотези, на славянски фиксидеи и расистки презумпции не помага, а само пречи.

В заключение ще цитирам думите на големия унгарски тюрколог Дюла Немет, публикувани през 1991 г:

„Струва ми се, става ясно, че в действителност Унгария се състояла от две части: от страната на някогашните Седмина маджари, управлявана от княз Арпад, и от Трансилвания, където, като някакъв васал на Арпад, една отмираща прослойка, респективно една тюркобългарска династия от племето *Дюла*, господствала над народ, съставляван по същество от унгарци" (Немет 1991: 242).

ния за епохата на унгарското завоюване на родината свидетелстват за необитаемост на региона? Необитаемост, която корифеите на нашата археология до ден днешен приемат за даденост, дори я пропагандират. Нима не познават хиляда и петстотингодишната история на *solitudo* (необитаемостта) в Карпатския басейн? Ако е така, нека проверят данните, цитирани в бел. 195.

[342] Вж. напр. материалите, изброени в библиографията на Ланго 2005, също и Chmel 2001.

ЛИТЕРАТУРА

Алфьолди 1942: Alföldi András, Tompa Ferenc, Nagy Lajos. Budapest az ókorban. – In: (szerk. Szendy Károly) Budapest története. I. Budapest az ókorban. Budapest, 1942.

Аноним 1860: Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Fordította Szabó Károly. 2. изд., Pest, 1860.

Аноним 1975: Anonymus. Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte Györffy György. Budapest, 1975.

Аноним 1995: Anonymus. – In: (szerk. Kristó Gyula) A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995, 277–347.

Аноним 1999: Anonymus. A magyarok cselekedetei. Fordította Veszprémy László. Budapest, 1995.

Анрайтер 2001: Anreiter, P. Die vorrömischen Namen Pannoniens. Budapest, 2001.

Балог 1932: Balogh Albin: Pannónia őskereszténysége. I. Történeti rész. Budapest, 1932.

Беднар 1997: Bednár, P. Nitriansky hrad v 9. storoči. – In: Svätopluk 1997, 19–32.

Бенкьо 1998: Benkő Loránd. Mióta lehetnek *Fehérvár* helyneveink? – In: Benkő Loránd. Név és történelem. Budapest, 1998.

Бенкьо 2001: Benkő Loránd. Észrevételek Erdély déli részének korai Árpád-kori történetéhez. Viaskodás romantikis látomásokkal. – In: Erdély a Keresztény magyar királyságban. Erdélyi Tudományos Füzetek 231, Kolozsvár 2001, 7–68.

Боба 1996: Boba Imre. Morávia története új megvilágításban. Budapest, 1996.

Боба 2005: Boba Imre. Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerkesztette Petrovics István. Budapest, 2005.

Бона 1982: Bóna István, Nováki Gyula. Alpár bronzkori és Árpád-kori vára Alpár. – Cumania 7, 1982, 17–106.

Бона 1998: Bóna István. Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.

Бона 2001: Bóna István. Erdély a honfoglalás és államalapítás korában. – In: Erdély a Keresztény magyar királyságban. Erdélyi Tudományos Füzetek 231, Kolozsvár 2001, 69–97.

Боржак 1965/2002: Borzsák István. Budapest helyének ismerete az antik irodalom és a középkori térképábrázolások tükrében. – Földrajzi Közlemények 14, 1965, 335–350; – In: Borzsák István. Dragma. Válogatott Tanulmányok, 5. Budapest, 2002, 240–253.

Бракерт 1997: Brackert, H. Das Nibelungenlied. Mitetelhochdeutscher Text und Übertragung. Herausgegeben, übersetzt und mit einem Anhang versehen von Helmut Brackert. I–II. Frankfurt, 1997.

Бугар 2003: Bugár, M. I. The martyrdom of the Quattuor Coronati: art and the early Christian Church in Pannonia. – In: (ed.) Angusheva, A., M. Dimitrova, R. Kostova. Aeterni Coronati: cults og early Christian Saints from Central and South Eastern Europe. Sofia, 2003, 298–306.

Бук 1949: Buck, C. D. A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages. Chicago–London, 1949/1988.

Ван Дрим 2002: George van Driem. Tibeto-Burman phylogeny and prehistory: languages, material culture and genes. – In: Farming/Language 2002, 233–249.

Векон 1986: Vékony Gábor. A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században, I. Életünk 35:10, 1997, 1145–1170.

Галушка 1997: Galuška, L. K otázce hrobu ... Svatopluka. – In: Svätopluk 1997, 53–63.

Гислер 1997: Giesler, J. Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2: Historische Interpretation. Rahden, 1997.

Гомбоц 1921: Gombocz Zoltán. A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. – MNy 17, 1921, 15–21.

Дер 2005: Deér József. Királyság és nemzet (Tanulmányok 1930–1947). Gödöllő, 2005.

Дьорфи 1952–1953: Györffy György. A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. Az MTA II. Osztályának Közleményei 2:3–4, 1952, 325–362; 3:1–2, 1953, 69–104.

Дьорфи ÁMTF: Györffy György. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I–IV.

Зимони 2005: Zimonyi István. Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. Budapest, 2005.

Капитанфи 2003: Kapitánffy István. Hungaro-Byzantina. Budapest, 2003.

Кирай 1977: Király Péter. A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. Budapest, 1977. Különlenyomat a MNy 72:2–4 és 73. számaiból.

Кирай 2006: Király Péter. A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006.

Кланица 1997: Klanica, Z. Křest'anství a pohanství Staré Moraví. – In: Svätopluk 1997, 93–137.

Кнежа 1963: Kniezsa, I. Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. – Studia Slavica 9, 1963, 27–44.

Кобай 1994: Kobály József. Adalékok Ungvár keletkezésének kérdéséhez. – Kárpátaljai Szemle 2:3, 1994. március–április, 22–24.

Кобай 1998: Kobály József. Sine ira et studio. Ungvár, 1998.

Кобай 2005: Kobály József. 9–10. századi földvárak a Kárpátoktól keletre. – In: Makkay 2005b, 101–106.

Ковач, Веспреми 1997: (kiad.) Kovács László, Veszprémy László. Honfoglalás és nyelvészet. Budapest, 1997.

Ф. Ковач 1978: (ford.) F. Kovács Pioska. Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Budapest–Bratislava, 1978.

Комрие 2002: Comrie, B. Farming dispersal in Europe and the spread of the Indo-European language family. – In: Farming/Language 2002, 409–419.

Крищо 1996: Kristó Gyula. Székesfehérvár legkorábbi nevéről. – In: A székesfehérvári Boldogasszony Bazilika történeti jelentősége. Székesfehérvár, 1996, 163–179.

Крищо1986: Kristó Gyula. Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.

Ланго 2005: Langó, P. Archaeological research on the conquering Hungarians: a review. – In: Research on the prehistory of the Hungarians: a review, ed. by B. G. Mende. Budapest, 2005, 175–340.

Ласло 1942: László Gyula. Budapest a népvándorlás korában. – In: Budapest az ókorban, 2. rész. Szerk. Szendy Károly. Budapest, 1942.

Ласло 1996: László Gyula. Ex libris: mesterségem régész. Budapest, 1996.

Мади 1963: Mády Zoltán. *SOPIANAE*. AntTan 10:1–2, 1963, 47–50.

Макаи 1994: Makkay János. A magyarság keltezése. 2. изд., Szolnok, 1994.

Макаи 1996: Makkay János. Avarus, hringus, Salanus. Budapest, 1996.

Макаи 1999: Makkay János. Valter Pannoniában, a Waltharius Hungáriában. – In: Ekkehard barát. Vita Waltharii manu fortis. Erős kezű Valter története, ford. Tulok Magdolna és Makkay János. Budapest, 1999.

Макаи 2002: Makkay János. Kronológiai és más kommentárok Bóna István korai váraihoz. Budapest, 2002.

Макаи 2002a: Makkay János. Egy magyar amatőr véleménye az uráli finnugorság származásáról, II: A kőkor vége. Budapest, 2002.

Макаи 2003: Makkay János. Árpád vezér győzelme és Pannónia földje. Budapest, 2003.

Макаи 2003a: Makkay János. Magyarok – avarok – szlávok. Budapest, 2003.

Макаи 2004: Makkay János. Korai szláv kölcsönszavaink keltezési kérdései és a honfoglalás. Budapest, 2004.

Макаи 2004a: Makkay János. Lovak és őshazák. Budapest, 2004.

Макаи 2005: Makkay János. Saecula Avarorum – Avár századok. Budapest, 2005.

Макаи 2005a: Makkay János. A székelyek. Budapest, 2005.

Макаи 2005b: Makkay János. Türkmagyarok – Turcohungarica. Budapest, 2005.

Макаи 2005c: Makkay János. Úton – útszélen. Budapest, 2005.

Макаи 2006: Makkay János. Hogyan lettek a blakokból románok. 2. доп. изд., Budapest, 2006.

Макаи 2006a: Makkay János. Az úr szava nem Isten szava. Budapest, 2006.

Макаи 2006b: Makkay János. Az avar Attila. Budapest, 2006.

Макаи 2006c: Makkay János. Sövény és Szer. Budapest, 2006.

Макаи 2007: Makkay János. Pécs – Quinque Ecclesiae. Budapest, 2007.

Мелих 1925–1929: Melich János. A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925–1929.

Мелих 1957: Melich János. Dolgozatok I. Budapest, 1957.

Месарош, Палух, Салонтаи 2005: Mészáros Paula, Paluch Tibor, Szalontai Csaba. Avar kori temetők Kiskundorozsma határában. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2004. Szeged, 2005, 145–162.

Моравчик 1930: Moravcsik Gyula. Az onogurok történetéhez. Budapest, 1930.

Моравчик 1953/2003: Moravcsik Gyula. Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953. Reprint 2003.

Моравчик 1969: Gy. Moravcsik. Der ungarische Anonymus über die Bulgáren und Griechen. – Revue des Études Sud-Est Européenne 7, 1969, 167–174.

Моравчик 1984: Moravcsik Gyula. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.

Мочи 1975: Mócsy András. Pannonia a korai császárság idején. Budapest, 1975.

Надь 1939: Nagy Tibor. A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Budapest, 1939.

Надь 1946: Nagy Lajos. Az Eskü-téri római erőd , Pest város őse. Budapest, 1946.

Немет 1940/1986: (szerk.) Németh Gyula. Attila és hunjai. Budapest, 1940. Reprint 1986.

Немет 1991: Német Gyula. A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1991.

Никулеску 1981: Niculescu, A. Outline history of the Romanian language. Bukarest, 1981.

Нотари 2005: Nótári Tamás. Fejezetek Magyarország kora középkori történetéből a salzburgi történeti források tükrében (VIII–IX. század). PhD-értekezés tézisei. Szeged, 2005.

Олайош 2001: Olajos Teréz. A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. Szeged, 2001.

Павлов, Янев 2005: P. Pavlov, J. Janev. A bolgárok rövid története. Budapest, 2005.

Плайдел 1934: Pleidell Ambrus. A magyar várostörténet első fejezete. – Századok 68, 1934, 1–44, 158–200, 276–313.

Покорни 1989: Pokorny, J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, Bern, 1989.

Пол 2002: Pohl, W. Die Awaren. Müncsen, 2002. Доп. изд.

Птоломей 1991: Claudius Ptolemy. The Geography. Translated and edited by E. L. Stevenson. New York, 1991.

Рашони 1981/2004: Rásonyi László. Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. Budapest, 1981. Ново издание: Budapest, 2004.

Ромер 1873: Rómer Flóris. A régi Pest. Történeti Tanulmány. Budapest, 1873.

Садецки-Кардош 1992: Szádeczky-Kardoss Samu. Az avar történelem forrásai, I. Szeged, 1992.

Садецки-Кардош 1998: Szádeczky-Kardoss Samu. Az avar történelem forrásai. Budapest, 1998.

Светоплук 1997: Svätopluk 894–1994, R. Marsina, A. Ruttkay (ed.). Nitra, 1997.

Сентпетери 2002: Szentpéteri, J. Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa, I–II. Budapest, 2002.

Тот 1992: Tóth Endre. A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez. – JPMÉ 36, 1991 [1992], 101–107.

Тот 2001: Tóth Endre. Sopianae: a római város, mint Pécs elődje. – In: (szerk.) Font Márta. Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Tanulmányok Pécs történetéből, 9. Pécs, 2001, 27–42.

И. Тот 1991: H. Tóth Imre. Cirill-Konstantin és Metód élete, működése. 2. изд. Szeged, 1991.

Хармата 1994: Harmatta János. Megemlékezés Moravcsik Gyuláról. AntTan 38, 1994, 200–202.

Хармата 1997: Harmatta János. A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. – In: Kovács, Veszprémy 1997, 119–140.

Хармата 2001: Harmatta János. A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. – MNy 97:1, 2001, 1–14.

Хармата 2003: Harmatta János. Előszó. – In: Kapitánffy 2003, 5–9.

Худак, Надь 2005: Hudák, K., L. Nagy. A fine and private place. Discovering the Early Christian Cemetery of Sopinae–Pécs. Pécs, 2005, Heritage Booklets 4. В английското издание липсват бел. 172–176 от книгата на Худак, Надь 2005a.

Худак, Надь 2005a: Hudák Krisztina, Nagy Levente. Megfestett mennyország. Pécs, 2005.

Циугудеан 1996: Ciugudean, H. Anul 1000 la Alba Iulia. Între istorie şi arheologie. Catalogul expoziţiei. Alba Iulia, 1996.

Шимони 1959: Pécs „Quinque Ecclesiae" nevének eredetéről. AntTan 6:1–3, 1959, 87–103. Във вариант на италиански: Sull' origine del toponimo ' Quinque ecclesiae' di Pécs. – Acta Antiqua 8, 1960, 165–174.

Шимони 1981: Simonyi Dezső. A pannóniai bolgárok és a magyarság kialakulása. Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből. Budapest, 1981.

Шомоди 2005: Somogyi Péter. Újabb gondolatok... Bálint Csanád közép avar kor kezdetére vonatkozó vizsgálataihoz. MFMÉ–StudArch 11, 205, 189–228.

Щайнхюбел 1997: Steinhübel, J. Velká Morava a Bulharsko v dobe Rastislava a Svätopluka. – In: Svätopluk 1997, 207–211.

Annales Fuldenses: Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, [7.], post editionem G, H, Pertzii [Hannover, 1891] recognovit Fridericus Kurze. Hannover, 1978.

ERT: Erdély rövid története. Budapest, 1993, 2. изд.

ET: Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest, 1986.

Farming/Language 2002: Examining the farming/language dispersal hypothesis, edited by Peter Bellwood and Colin Renfrew. Cambridge, 2002.

FPA I–II: Fontes Pannoniae Antiquae, ediderunt Fehér Bence, Kovács Péter. I: Korai földrajzi írók – a római hódítás kora. Budapest, 2003. II: Pannonia története Kr. u. 54–166 közt. Budapest, 2004.

KMTL: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század), főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994.

SRH: Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, vol, I–II. Budapest, 1937–1938.

СЪОТВЕТСТВИЯ НА НЯКОИ ЛИЧНИ ИМЕНА И ГЕОГРАФСКИ НАЗВАНИЯ

Alpár – Алпар, Олпар*
Álmos – Алмош, Алмус
Baks – Бакш, Боксу
Bihar – Бихар, Бихор
Billa – Била
Bodrog – Бодрог, Будруг
Calan – Калан
Chalan – Халан
Etej – Етей, Етела
Glad/Galád – Глад/Галад
Gyalu – Дялу, Гелу
Gyula – Дюла, Гюла
Kulan – Кулан
Laborc – Лаборц, Лоборци
Maros – Марош, Морус, Морисиус
Ménmarót – Менуморут
Pest – Пещ(а); Пест
Salan / Szalán – Салан/ Шалан
Sarolt – Шаролта, Саролту
Szabolcs – Саболч, Зоболсу
Taksony – Такшон; Токсун
Tas – Таш; Тосу
Temes – Темеш, Темус
Ung – Унг, Хунг
Zolta – Золта, Зулта, Золтан

Алпар (вж. и Олпар) – Alpár**
Алмош (вж. и Алмус) – Álmos
Алмус (вж. и Алмош) – Álmos
Бакш (вж. и Боксу) – Baks
Била – Billa
Бихар (вж. и Бихор) – Bihar
Бихор (вж. и Бихар) – Bihar
Бодрог (вж. и Будруг) – Bodrog
Боксу – Baks
Будруг (вж. и Бодрог) – Bodrog

Гелу (вж. и Дялу) – Gyalu
Глад/Галад – Glad/Galád
Гюла (вж. и Дюла) – Gyula
Дюла (вж. и Гюла) – Gyula
Дялу (вж. и Гелу) – Gyalu
Етей (вж. и Етела) – Etej
Етела (вж. и Етей) – Etej
Зоболсу (вж. и Соболч) – Szabolcs
Золта (вж. и Зулта, Золтан) – Zolta
Золтан (вж. и Золта, Зулта) – Zolta
Зулта (вж. и Золта, Золтан) – Zolta
Калан – Calan
Кулан – Kulan
Лаборц (вж. и Лоборци) – Laborc
Лоборци (вж. и Лаборц) – Laborc
Марош (вж. и Морус, Морисиус) – Maros
Менуморут – Ménmaród
Морисиус (вж. и Марош, Морус) – Maros
Морус (вж. и Марош, Морисиус) – Maros
Олпар (вж. и Алпар) – Alpár
Пест (вж. и Пещ) – Pest
Пещ(а) (вж. и Пест) – Pest
Саболч (вж. и Зоболсу) – Szabolcs
Салан/ Шалан – Salan / Szalán
Саролту (вж. и Шаролта) – Sarolt
Такшон (вж. и Токсун) – Taksony
Таш (вж. и Тосу) – Tas
Темеш, Темус – Temes
Токсун (вж. и Такшон) – Taksony
Тосу (вж. и Таш) – Tas
Унг (вж. и Хунг) – *Ung*
Халан – Chalan/Kalan
Хунг (вж. и Унг) – *Ung*
Шаролта (вж. и Саролту) – Sarolt

*Първо е посочен начинът на изписване на даденото име в авторовия текст, следва фонетичната транскрипция на български, а след нея вариантът, в който името се среща при Ил. Илиев, цит. съч.

**Вариантите на изписване на даденото име на кирилица са последвани от варианта на изписване на името в текста на автора.

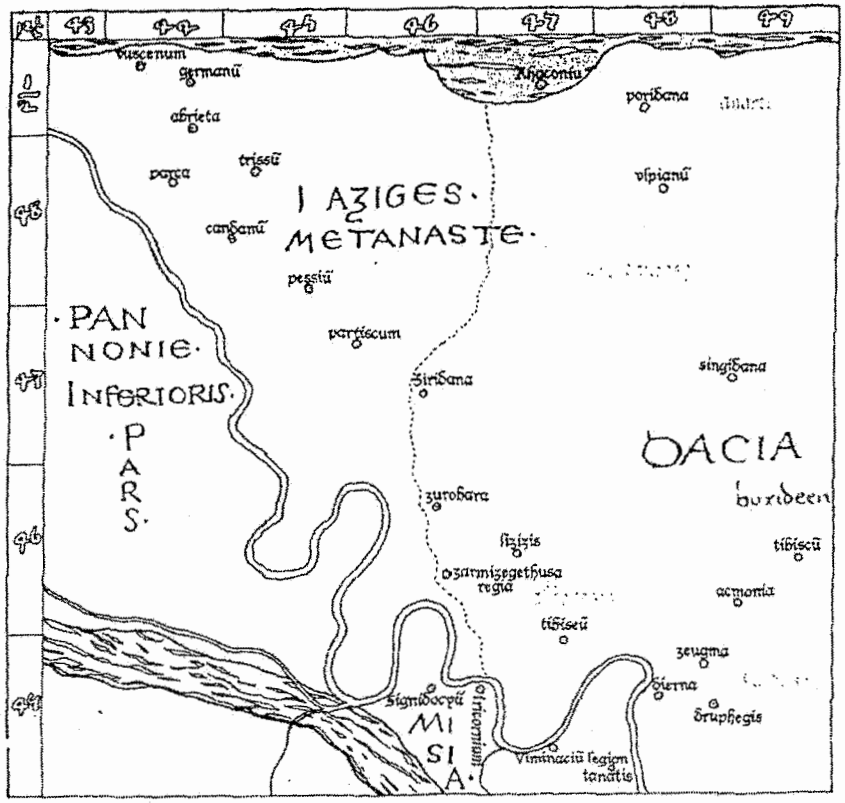

Карта № 1: картата на Птоломей с местоположението на Pessium в междуречието Дунав–Тиса.

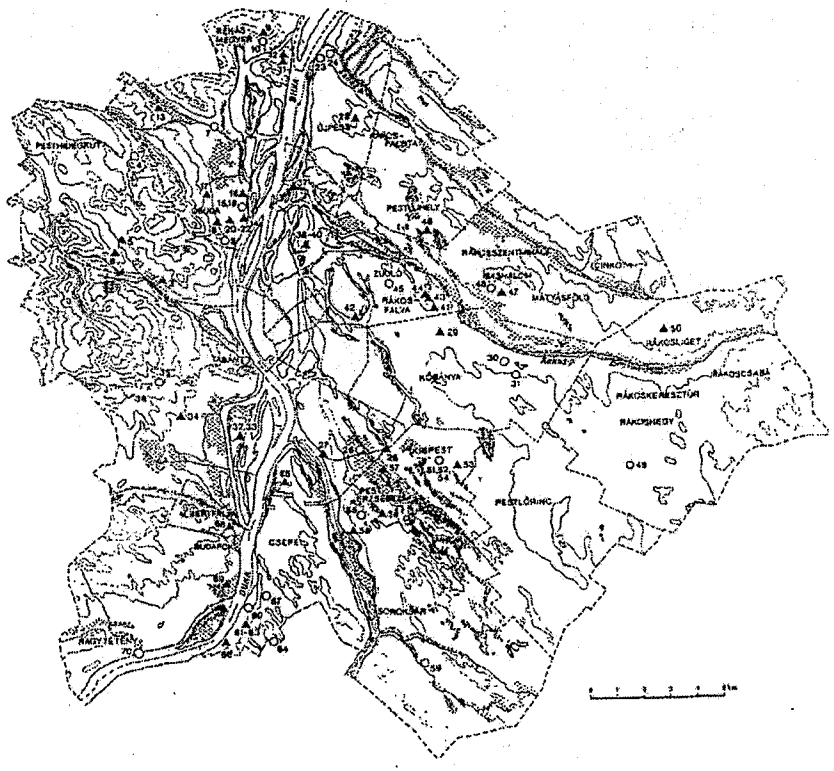

Карта № 2: гробища от аварската епоха на територията на Будапеща, с групиране на 10 гробища на територията на Аквинкум (по картата на Маргит Над).

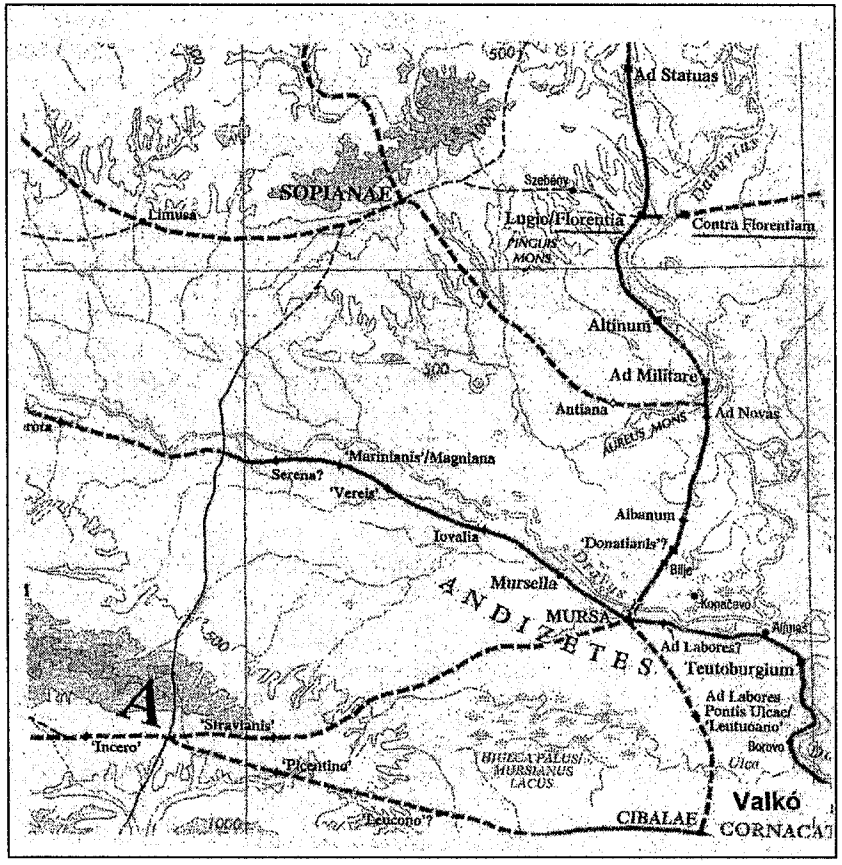

Карта № 3: карта на района на Печ през римската епоха с локализация на Sopianae и на Pinguis Mons в Герешдската хълмиста местност (По Talbert 2000).

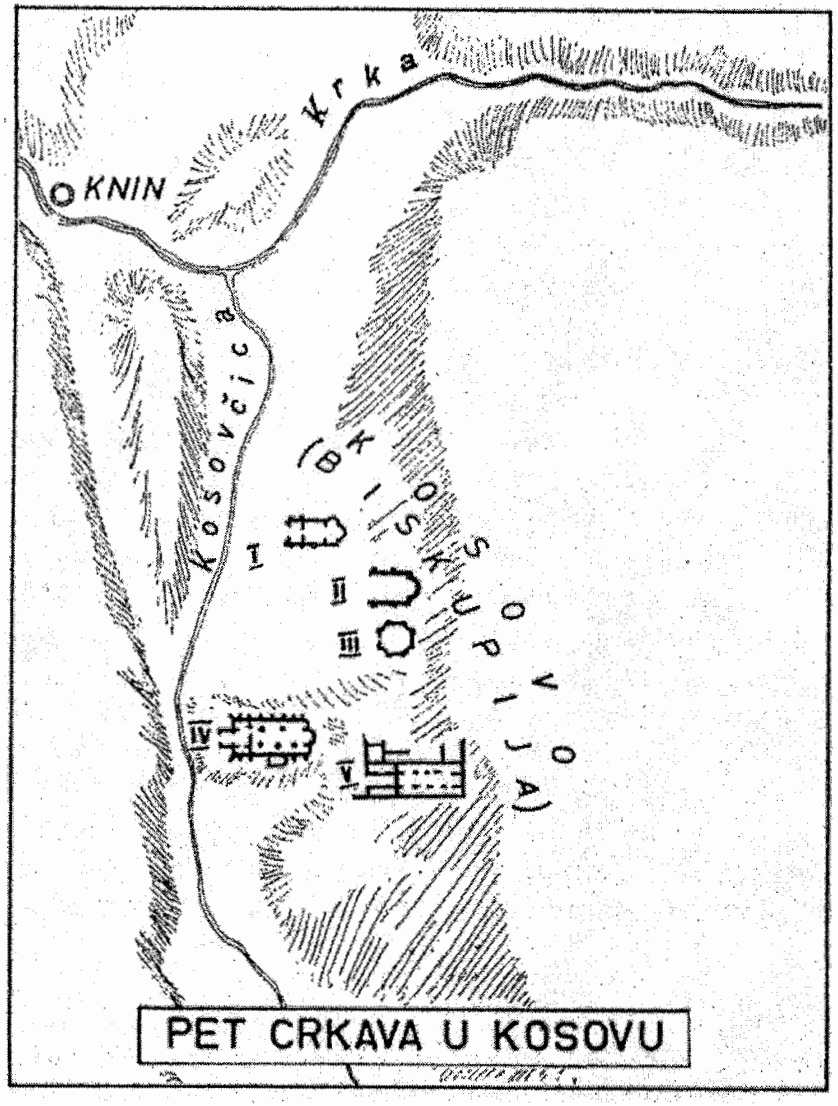

Карта № 4: Pet Crkva край Книн в Хърватска.

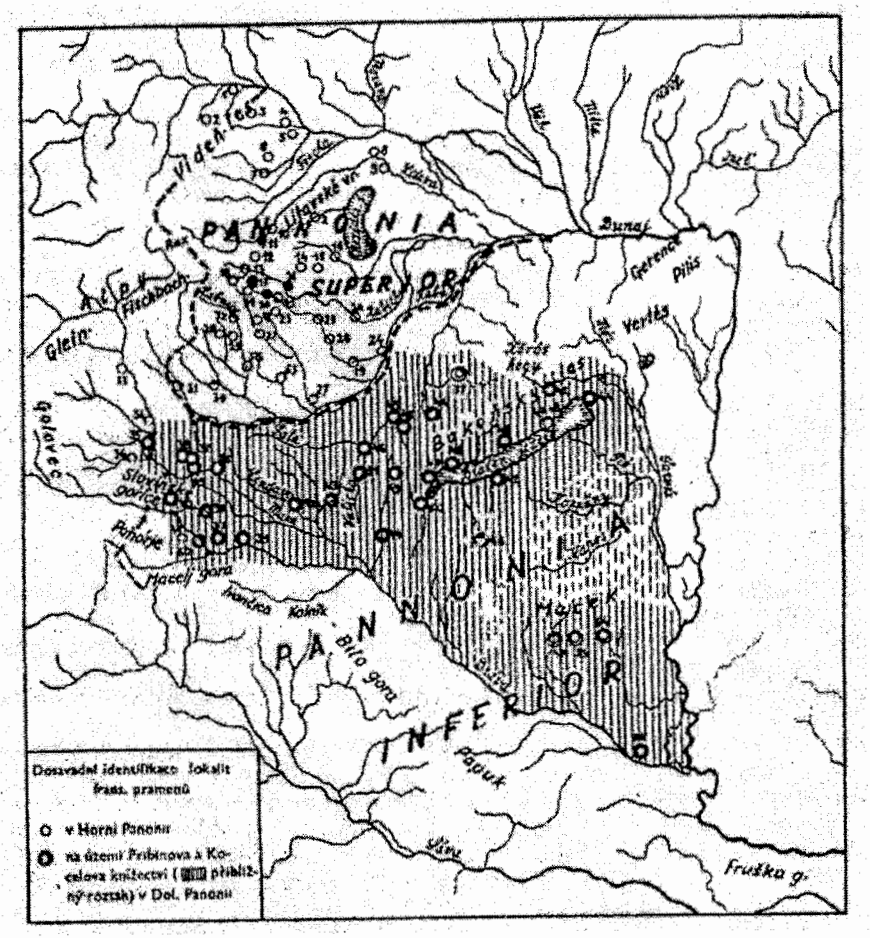

Карта № 5: карта на Панония през IX в., изработена от чешки изследователи (по Király 2006, карта № 21).

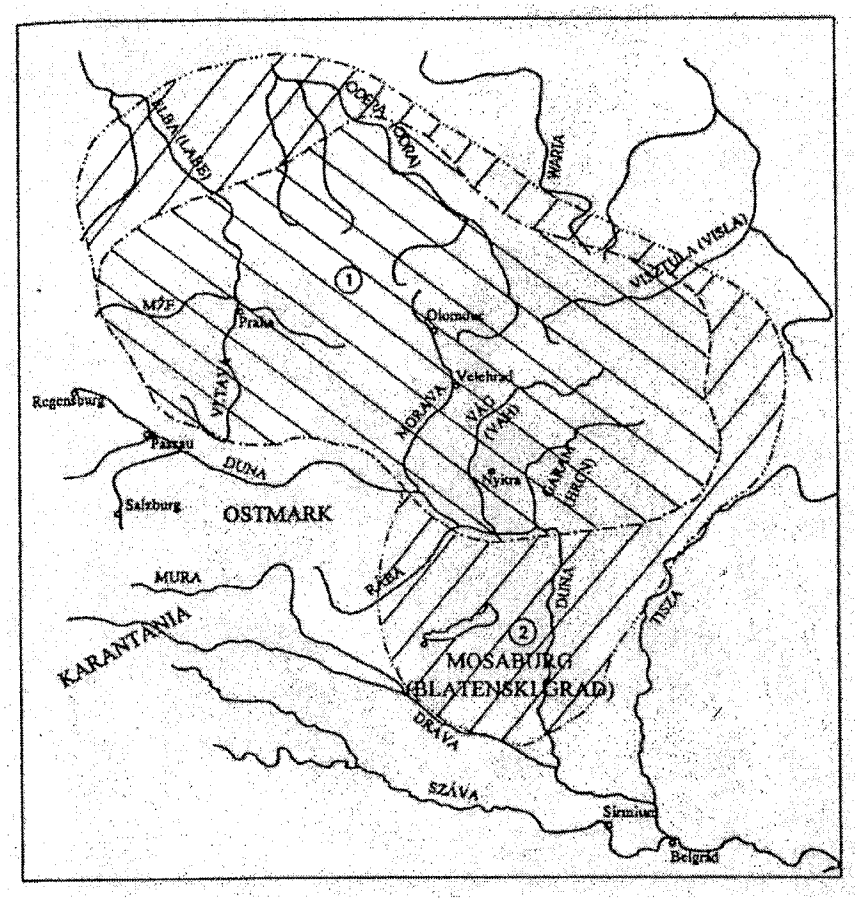

Карта № 6: въображаемата територия на Великоморавия според чешко-моравската теория: 1 – княжеството на Светополк; 2 – присъединени територии (Boba 2005, карта № 1 на с. 89).

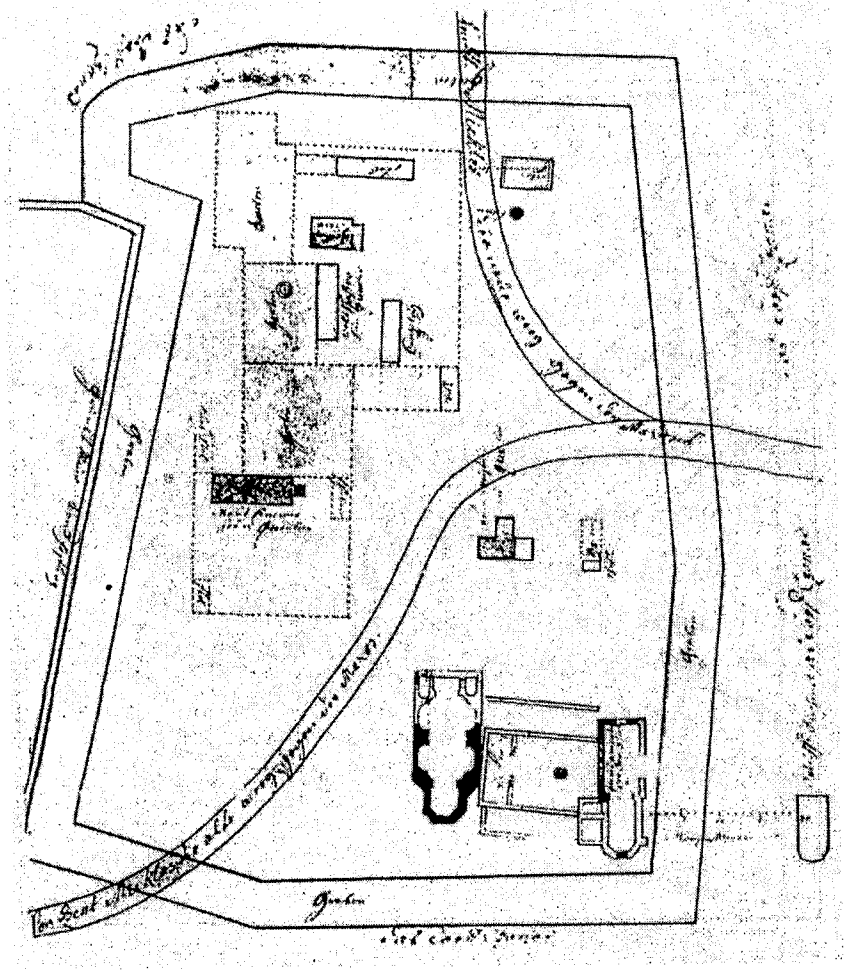

Карта № 7: основен план на създадения от Айтон около 1000 г. и посветен на свети Йоан Кръстител гръцки обреден манастир в Чанад през първата половина на XVIII в.: виждат се стените между двата храма. (По Móré Heitel 2005, схема 3.).

Карта № 8: територия, населявана от славяноезични народи през VIII в. (P. Kaczanowski-M. Parczewski 2005, карта № 4 на с. 72).

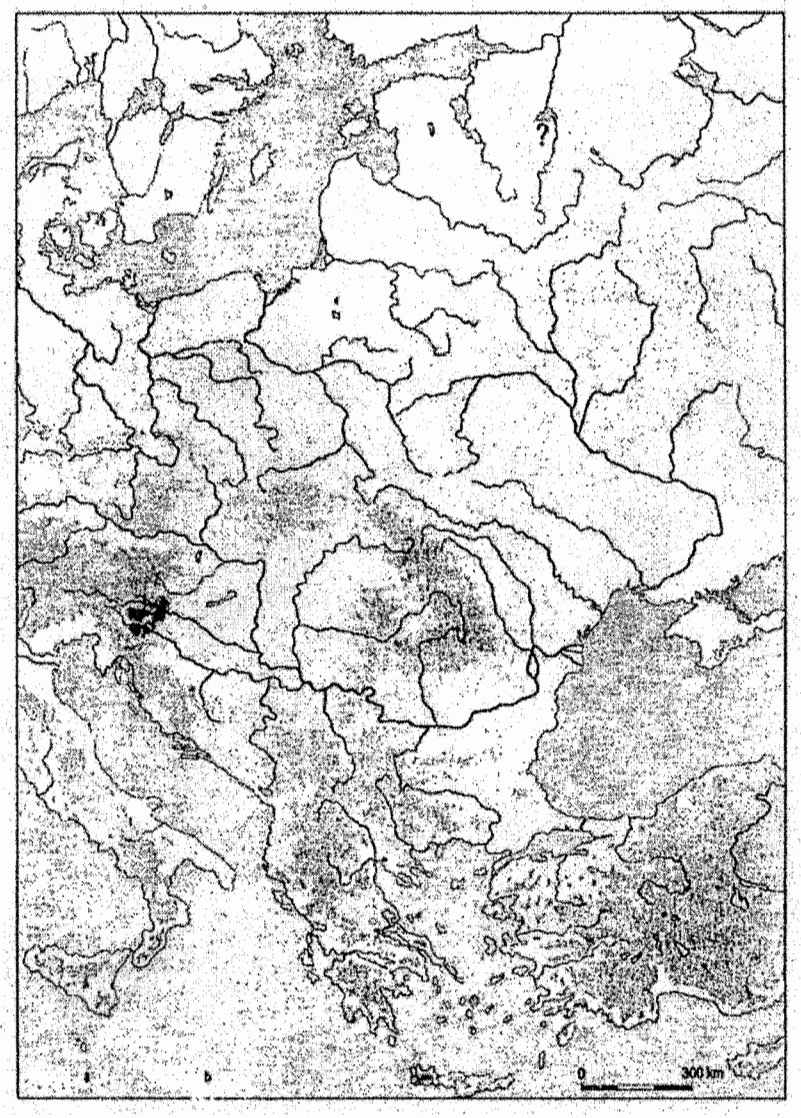

Карта № 9: разпространение на славянските и балтийските народи около 1000 г. сл. Хр. (по схема 18.1. на с. 369).

Лицевата страна на украшение за коса с тотемната птица

Аварски коланен накрайник, изобразяващ конник по време на лов

Украсена с палмети апликация на кесийка за ценности

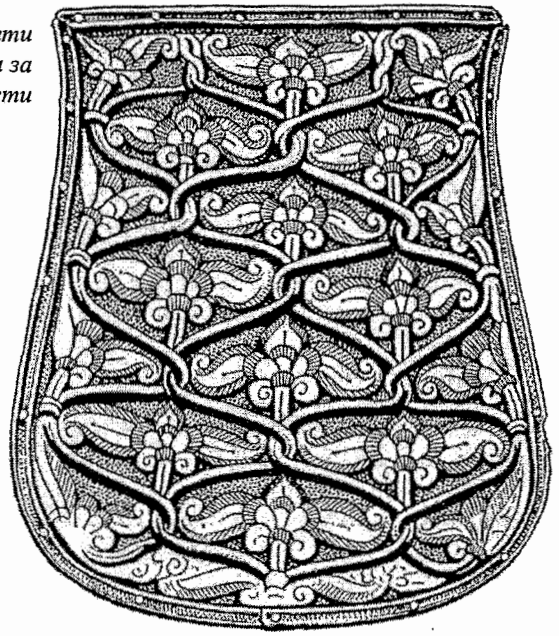

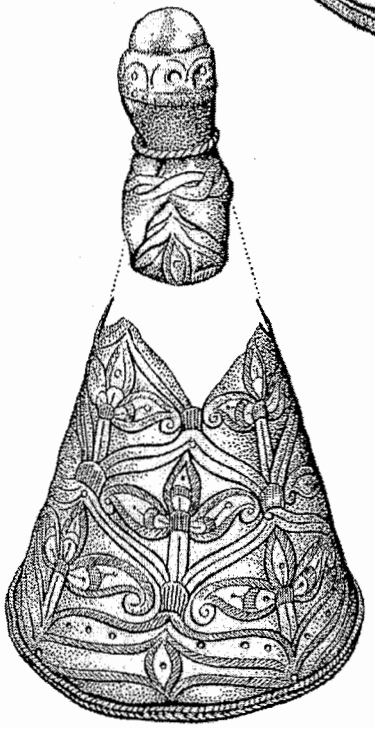

Връх на калпак, украсен с палмети (Берегсас)

Атила в "Илюстрованата хроника"

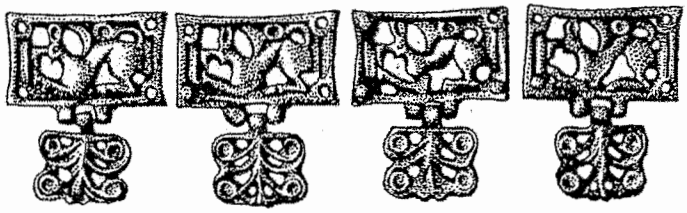

Аварски коланни апликации с грифони

Коланен накрайник от късноаварската епоха

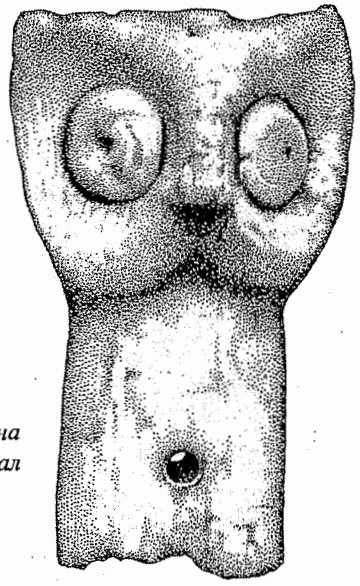

Накрайник на тояга с глава на бухал

Вождовете на седемте унгарски племена в "Илюстрованата хроника"

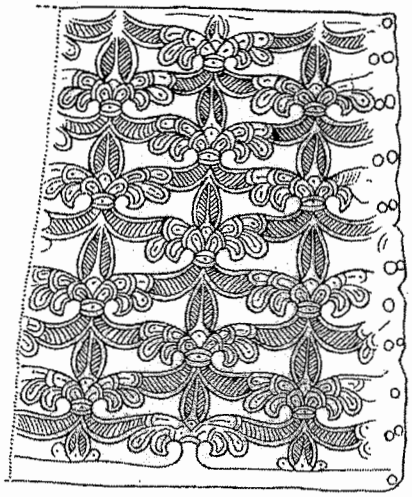

Обков на дръжка на Киевската сабя

Лицева част на дръжка на меч на крал Св. Стефан

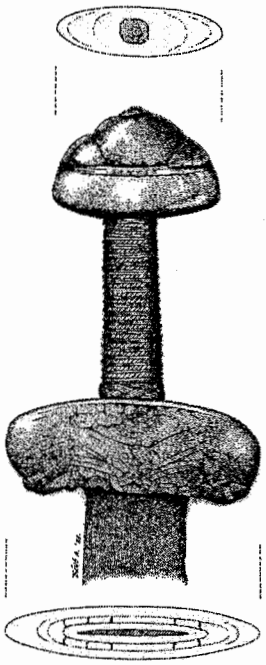

Кана № 7 от съкровището в Надсентмиклош с жената, издигната в небето от тотемната птица

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор (*Дьордь Арато*) 5

Въведение 7

Отново за доверието към Аноним 9

Името Пеща и корените му 14

Pécs – Quinque ecclesiae 36

Сентерне (Мачванска Митровица) 54

Християни в плен на аварите и континуитетът 58

Методий – Моравия – Сирмиум 60

Континуитет и по време на аварското господство 67

Господството на дунавските българи в Карпатския басейн през IX–X в. 73

Няколко кратки откъса за връзката между моравците и българите 83

Чон*град* и другите топоними с компонент -*град* *86*

Славянобългарски топоними в Подкарпатието 93

Борби на завоюващите родината си унгарци с български князе в Южен Алфьолд 98

Нападението на великия кан Крум *след смъртта на крал Атила.* Съотнасяне по време с аварския вожд Атила 108

Българският модел 113

Литература 137

Съответствия на някои лични имена и географски названия 143

Илюстрации 145

MAGYAR
KULTURÁLIS INTÉZET
SZÓFIA

ЯНОШ МАКАИ, археолог (1933 г.), доктор на историческите науки
Автор на около 300 студии предимно на немски и английски език и на 31 книги.

ГЛАВНИ ТРУДОВЕ:

Die Linienbandkeramik der Grossen Ungarischen Tiefebene (с Нандор Калиц, 1977)
Новите постижения в изследването на унгарския неолит (1982)
Early Stamp Seals in South-East Europe (1984)
Тисасьольошкото съкровище (1985)
Тартарияките находки (1989)
Праисторията на индоевропейските народи (1991)
Датировката на маджарството (1993)
Мечът на Атила, мечът на Арпад (1995)
Tractata. Avarus, hringus Salanus (1996)
Маджаринът тръгва към земята на Атила (1996)
Мнението на един аматьор за произхода на уралските угрофини (1997)
Двама мои стари приятели музеолози (1997)
За ясите без предразсъдъци (1997)
Как се превърнаха блаките в румънци (1997)
Censebant Christianos ex Iudaeis extitisse (1997)
„A tempore regis Atilae conservata" (1997)
Как трябва да се пише история? (1998)
Праистория на народите, говорещи индоевропейски езици (1998)
Унгарско-английски/Английско-унгарски речник на археологическите термини (с Магда Тулок, 2004)
Секейите (2005)